

A.G. Moltke og det holstenske koppelbrug

Greve Adam Gottlob Moltke var både som politiker og godsejer konservativ, men alligevel med til at indlede det kompleks af forandringer, vi samlet kalder landboreformerne. Han begyndte med forsøg på opdyrkning af heder, moser og overdrev, men størst betydning fik han ved at indføre det holstenske koppelbrug i Danmark. Det begyndte i 1761 på den nyanlagte hovedgård Sofiendal nord for Bregentved og bredte sig over de følgende godt ti år til Moltkes øvrige sjællandske og fynske hovedgårde under henholdsvis Bregentved og Glorup. Fra 1766 begyndte han at indføre samme system på bøndergodset under Bregentved, men i form af landsbykoppelbrug, der kombinerede den nye inddeling af markerne og den nye omdrift med fortsat fællesskab. Landsbykoppelbruget blev en overgangsløsning før den endelige udskiftning, men Moltkes reformer var et vigtigt skridt mod skabelsen af det moderne kulturlandskab og de seneste 250 års betydelige vækst i landbrugsproduktionen.

Frederik 5.s overhofmarskal greve Adam Gottlob Moltke er ofte nævnt i forbindelse med landboreformerne, men billedet af ham i den forbindelse er tve-tydigt. I en vis forstand var han intet mindre end landboreformernes fader. I 1746 opstillede han en plan for Frederik 5.s regering. Deri hedder det: »Agerbruget forekommer mig endnu at være meget forsømt i disse lande. Jeg er imidlertid overbevist om, at hvis jorden blev bearbejdet, som det er almindeligt i andre lande og særligt i Holsten, ville den kunne bære dobbelt så meget«. Han anbefalede, at man nedsatte en kommission til at gøre noget ved det.¹ Der skete ikke meget de næste ti år, men i 1757 var han både initiativtager til og drivende kraft i den første landbokommission, der førte til det, der normalt anses for de første reformlove. Samme år begyndte *Oeconomisk Magazin* at udkomme med mange indlæg om forbedring af landbruget, efter at Moltke i 1755 offentligt havde indkaldt forslag, der kunne fremme landets flor. Moltke blev styrtet fra magtens tinder i 1767, men havde en kort tilbagevenden i 1768-70, hvor han blev leder af det nye generallandvæsenskollegium. Det førte i 1769 til markante reformlove. Hovedarkitekten bag dem var dog ikke Moltke, men juristen Henrik Stampe.² Moltkes udnævnelse til leder af Generallandvæsenskollegiet fik da også senere følgende salut med af E.S.F. Reverdil i dennes erindringer fra omkring 1790: »I Spidsen for dette nye Raad sattes Grev Moltke, der for kort Tid siden var trådt ind i Ministeriet. Han ejede umaadelige Godser, hvor Bønderne var mere undertrykte end noget som helst andet Sted, og han modsatte sig aabenlyst enhver Reform«. ³ Så hurtigt var den mand, der

havde givet startskuddet til en reformproces, blevet udlagt som reaktionens stærkeste bastion.

Moltke kendte godt det negative billede af ham. Det gik ham tydeligvis på, og han søgte selv at sikre sig et eftermæle som en mand, der havde arbejdet for landbrugets forbedring. Efter to magtskifter, hvoraf det første i 1770 havde sendt ham ud i kulden, og det andet i 1772 ikke havde lukket ham ind i varmen igen, udfærdigede han i 1776 et længere skrift, »*angaaende adskillige Indretninger til Agerdyrkningens Forbedrelse paa Grevskabet Bregentved og paa Allodial-Godserne Trygevælde og Alslev*«, som han stilede til Arveprins Frederik.⁴ Skriftet fremhæver alt muligt fra legater, Moltke havde stiftet, til et forsøg på at hindre ægteskaber mellem ældre enker og yngre karle, men en betydelig plads vies indførelsen af det holstenske koppelbrug i Danmark. Projektet var Moltke kært. Han havde fremhævet det som en væsentlig vej til forbedring under Generallandvæsenskommissionens arbejde i 1768-69, han gjorde det i 1778, og han holdt fast ved det hele livet. Han var da også kendt og anerkendt for det i sin samtid.

Moltkes skrift er senere refereret grundigt af Hans Jensen i en artikel.⁵ I sin disputats har Hans Jensen dog mest set på Moltke som landbrugspolitiker, og ud fra diskussionerne 1768-69 argumenterede han for, at Moltke var tilhænger af ”agrartekniske” reformer, men ikke af ”socialpolitiske” som Stampe. Når det gjaldt landbosamfundets sociale strukturer, var Moltke efter Hans Jensens mening nærmest konservativ.⁶ Herimod opponerer Philippe A. Sales i et speciale fra Københavns Universitet. Sales ser ingen principiel forskel på Moltkes og C.D.F. Reventlows syn, men anser Moltke for grundlæggende reformvenlig på begge felter. Kernen i specialet er imidlertid en analyse af fæsteforholdene på den østlige del af Moltkes sjællandske godskompleks ud fra de bevarede regnskaber, langt henad vejen byggende på Skrubbeltrangs metoder. Moltkes ”agrartekniske” reformer gennemgås ud fra Moltkes egen beretning med tilhørende bilag.⁷

Kortfattet, men mere grundlæggende har S.P. Jensen set på koppelbruget som teknologisk fænomen. Han betragter det som et skridt mod den endelige udskiftning og omdannelse af udyrkede arealer til ”kulturjord”, som han betragter som helt afgørende for den store stigning i landbrugsproduktionen i det 19. århundrede.⁸ Mest indgående er Moltkes indsats beskrevet i to store lokalhistoriske værker af Arne Majvang. I dem fremlægges et meget stort materiale fra Bregentveds godsarkiv, som dog kun i begrænset omfang sættes ind i en større sammenhæng.⁹

Med denne artikel skal Moltkes reformer belyses nærmere med inddragelse af en del materiale fra arkiverne på Bregentved og Glorup.¹⁰ Hovedfokus er på indførelsen af det holstenske koppelbrug, og der skal ses nøjere på, hvordan, hvornår og i hvilket omfang, det indførtes på hans hovedgårde og bønderbrug.

Det gælder ikke mindst det landsbykobbølbrug, han blev en varm tilhænger af, og som blev et overgangsfænomen mellem det gamle landsbysamfund og den fulde udskiftning.

Moltkes godser

Moltke ejede virkelig ”umådelige godser” i 1768. I løbet af sine tyve år som Frederik 5.s hofmarskal havde han erhvervet sig godser både på Sjælland, Fyn og Lolland, i Jylland og Hertugdømmerne, og i 1768 omfattede blot de kongerigske godser cirka 6.000 tønder hartkorn.¹¹ Moltkes virke som landboreformator knytter sig primært til hans sjællandske godser, sekundært til de fynske, men på enkelte punkter også de nordjyske.

I 1746 forærede Frederik 5. Moltke det sjællandske gods Bregentved, og i årene 1747-51 tilkøbte han nabogodserne Turebyholm, Juellinge, Tryggevelde og Alslev. Dette godskompleks besad Moltke til sin død. Bregentved, Turebyholm og Juellinge udgjorde fra 1750 grevskabet Bregentved, mens Tryggevelde og Alslev forblev allodialgodser, men administreret sammen med grevskabet.¹² Komplekset var indrettet på stordrift. Op gennem 1600-tallet var både Bregentved, Turebyholm og Juellinge udvidet ved nedlæggelse af hele landsbyer – i alt 15-16 bondegårdes jord hvert sted.¹³ Resultatet var blevet, at Turebyholm med 198 tønder hartkorn var blandt landets ti største gårde målt i hartkorn, Bregentved og Juellinge blandt de 25 største, og selv Tryggevelde var klart over middel med sine 80 tønder hartkorn.¹⁴

De store hovedgårde blev drevet med hoveri fra et stort fæstegods. I 1785, hvor der var sket mindre omlægninger, omfattede fæstegodset 361 gårde og cirka 320 huse og udgjorde cirka 2.400 tønder hartkorn ager og eng.¹⁵ Fæstegodset var fordelt på et halvt hundrede landsbyer, som sammen med hovedgårdene dannede et sammenhængende område, og Moltke var (bortset fra præstegårde og lignende) enejer i 34 landsbyer. 198 af gårdene lå under tre kilometer fra den hovedgård, de hørte under, 137 lå mellem tre og fem kilometer derfra, og kun 21 havde længere afstand. Det gav gode muligheder for at udnytte hoveriet.

1763-65 købte Moltke de fynske godser Glorup og Rygaard, som han ligesom de sjællandske beholdt til sin død. Glorup herregård havde i 1680'erne været én af Fyns fem største gårde med 120 tønder hartkorn og noget over 400 tønder land. En del af jorden var dog siden lagt under gården Anhof, som var oprettet i begyndelsen af 1700-tallet, så komplekset i Moltkes tid bestod af én stor hovedgård på omkring 80 tønder hartkorn og to mindre på omkring 40 hver. Samtidig var fæstegodset stort. Da A.G. Moltke overtog de to godser, fulgte der cirka 135 fæstegårde og 61 huse med, som lå pænt samlet. Godset blev dog yderligere øget i omfang og bedre arronderet i Moltkes tid, idet han fraskilte strøgodset og samlede gods i landsbyerne tæt ved hovedgårdene.¹⁶

Figur 1. Kort over Moltkes sjællandske godskompleks ved hans død i 1792. Tegnet af Per Jørgensen på grundlag af Videnskabernes Selskabs konceptkort og Atlas over Danmarks Administrative Inddeling, efter anvisning af forfatteren. Gengivet efter bogen Moltke – Rigets mægtigste mand. Gads forlag, 2010.

I årene 1754-72 ejede Moltke også det store jyske gods Dronninglund, til han overlod det til sin søn Caspar. Godset omfattede hele det store Dronninglund sogn og hele Hals sogn ved Limfjordens munding. Dronninglund hovedgård var på omkring 95 tønder hartkorn og dermed blandt Jyllands ti største, mens den ene underliggende herregård, Dronninggård, med 55 tønder hartkorn var over jysk gennemsnitsstørrelse, den anden, Hals Ladegård, derimod ganske lille. Bøndergodset var ikke præget af samme klare skel mellem gårde og huse som på øerne. Det omfattede i alt næsten 600 gårde, bol og huse, heraf godt 400 i Dronninglund sogn og cirka 150 i Hals sogn. Skønt bøndergodset var så samlet, som det kunne være, lå en del af fæstegodset ikke desto mindre op til otte-ni kilometer fra hovedgårdene, da egnen var tyndt bebygget.¹⁷

Opdyrkningen var nemlig meget forskellig på de tre godskomplekser. I de sogne, Glorup-Rygaard dominerede, var cirka 50% af det samlede areal ager ifølge Chr. 5.s matrikel 1688. Da der også var ganske store skove på egnen, var der ikke andre større udyrkede arealer tilbage, men nok talrige fugtige pletter,

småkrat og lignende spredt over agerarealerne. Lige så tæt opdyrket var den østlige del af det sjællandske kompleks, mens opdyrkningsgraden kun var omkring 30% i den midterste og vestlige del, og endda helt nede på 16% i Tureby sogn.¹⁸ På Sjælland fandtes et antal overdrev og en del åben græsningsskov mellem landsbyerne. Stadig var opdyrkningen dog markant større end i Nordjylland, hvor kun en sjettedel af arealet var under plov i Dronninglund sogn og endnu mindre i Hals. Her fandt man større og bedre skove end på Sjælland, men først og fremmest lå de dyrkede arealer som pletter i overdrev af hede, mose og mager græs.

Trods denne markante forskel i naturforhold og opdyrkningsgrad repræsenterede alle tre godskomplekser samme hovedform af godssystem, som i det hele taget var fremherskende på langt de fleste af landets privatejede godser. Det var en form, hvor hovedgårdene typisk dækkede under en fjerdedel af den dyrkede jord, men ikke desto mindre var godsejerens vigtigste indtægtskilde. På Moltkes sjællandske godser var hovedgårdenes andel af ager- og enghartkornet 20%, hvilket er over gennemsnittet for privatejede godser, mens andelen var cirka 15% på de fynske godser, cirka 18% i Dronninglund sogn og cirka 15% i Hals sogn, hvad der er mere typisk.¹⁹ Hovedgårdene drev altså mellem en femtedel og en sjettedel af den dyrkede jord.

Økonomisk var hovedgårdsdriften hovedsagen for godsejeren, men dog ikke enerådende. I 1767 var de tre østligste af Moltkes sjællandske hovedgårde Juellinge, Tryggevælde og Alslev bortforpagtet for 4.150 rigsdaler i alt, mens de tilhørende cirka 180 gårde og 150 huse var forpligtet til at give en årlig landgilde omfattende lidt penge og knap 1.000 tønder korn til en værdi af cirka 1.500 rigsdaler. Indfæstningen gav kun cirka 150 rigsdaler om året.²⁰ Ved Moltkes overtagelse af de fynske godser var hovedgårdene bortforpagtet for 4.000 rigsdaler, mens bøndergodset efter jordebogen skulle give cirka 2.000.²¹ På Dronninglund var de tre hovedgårde sidst i 1750'erne bortforpagtet for 3.590 rigsdaler i alt om året, mens værdien af bøndernes afgifter lå omkring 1.200-1.400 rigsdaler, hvortil dog kom pæne og stigende indtægter af indfæstning – sidst i 1750'erne 250-400 rigsdaler om året.²² På alle tre godskomplekser gav hovedgårdene således to-tre gange så store indtægter som fæstegodset, skønt fæstegodset var fire-fem gange så stort. Pr. tønde land fik Moltke ti-femten gange så store indtægter fra hovedgårdene som fra fæstegårdene.

Der er mange grunde til det. Hovedgårdene var skattefri, mens fæstebønderne typisk betalte to-tre gange så meget i skat til kongen som i landgilde til godsejeren. Dertil kommer, at bondegårdene gennem hoveriet dækkede de fleste af hovedgårdenes udgifter til arbejds- og trækraft, og tienden tilførte både korn og foder til hovedgårdene. Set fra Moltkes side var situationen ikke desto mindre den, at hovedgårdenes dyrkede marker, som kun udgjorde 5-10%

Figur 2. Kort over alle de godser og hovedgårde, Moltke ejede i løbet af sit liv. Eskilstrup, Høegholm, Nienhof og Testorf ejede Moltke kun 1-3 år hver, Lindenberg i årene 1753-62. Dronninglund og Noer med underliggende hovedgårde samt Gammelgaard blev overgivet til tre af Moltkes sønner i 1770'erne, mens han beholdt Bregentved og Glorup med underliggende hovedgårde til sin død. Kort ved forfatteren.

af godsernes bruttoareal på øerne og sølle 2-3% i Jylland, var den altafgørende indtægtskilde. Det langt større bøndergods var et nødvendigt tilbehør, idet det skulle levere hoveriet, en besværlig byrde, idet godsejeren stod for at opkræve skatterne, og en ret beskeden indtægtskilde. Det kneb endda at få det lidet ind, bøndergodset burde give. Både de sjællandske og fynske godser var længe plaget af store restancer, og på de sjællandske godser var det oftere godsejeren, der måtte betale starthjælp til en ny fæster, end fæsteren, som gav indfæstning.²³

Moltke søgte at øge sit og samfundets udbytte af alle arealtyper. Først vendte han sig mod det, der tilsyneladende slet intet gav: overdrev og heder. Dernæst søgte han at forbedre det i forvejen mest indbringende: hovedgårdene. Først i tredje omgang søgte han at forbedre forholdene på fæstegodset. De tre processer var dog kronologisk delvis overlappende.

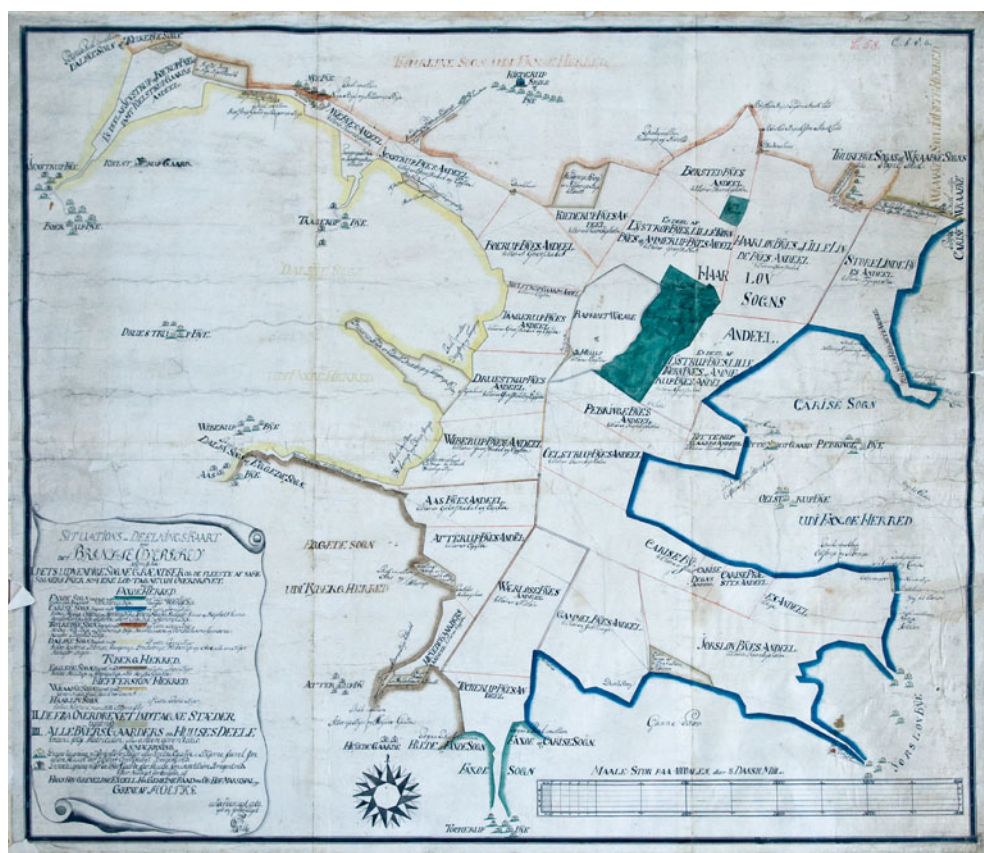
Udørkener til pløjeland

Heder og overdrev var ikke uudnyttede midt i 1700-tallet. Deres græsning var, så mager den end var, en forudsætning for dele af kvægholdet og samtidig via kvæget leverandør af næringsstoffer til agerlandet. Omvendt var det en meget ekstensiv udnyttelse af store dele af landets areal, og det kan ikke undre, at tanken om at forvandle det til mere intensiv landbrugsjord var fristende. Allerede i 1746 nævnte Moltke i sin plan for Frederik 5.s regering, at det var ønskeligt »at de ligesom et vildnis her henliggende såkaldte overdrev blev opdyrket«.²⁴

I 1754 lod regeringen et forsøgslandbrug etablere på Alheden ved Karup, og allerede 1756 sendte Moltke sin forvalter fra Dronninglund, Roosen, ned for at besigtige det. Samme år begyndte Roosen på Stagsted Hede vest for Dronninglund. Gennem de følgende år voksede en lille nybyggerkoloni frem, som i 1760 var oppe på ti huse, i 1765 på 16.²⁵ Det var dog kun små husmandsbrug, der kom ud af det. I 1762 indberettede Roosen, at de tolv kolonister hver havde sået mellem ½ og 1 ¼ tønne rug – i alt 13 ¼ tønner.²⁶

Forblev Moltkes hedeopdyrkning nøgternt set i det små, kastede han sig dog samtidig ud i et af tidens mest ambitiøse opdyrkningsprojekter overhovedet. I 1759 skænkede kongen Moltke Lille Vildmose med det formål, at han skulle opdyrke den. Moltke lod i 1760 en sagkyndig undersøge mulighederne. Han nåede frem til, at man kunne tørlægge søerne i mosen. En lille gruppe mænd gik i gang med at grave en kanal, og i løbet af 1761 blev to søer faktisk også tørlagt. Længere var man ikke kommet, da Moltke 1762 afhændede mosen til H.C. Schimmelmann sammen med Lindenborg. I hans tid kom man lidt videre.²⁷ Moltkes jyske projekter er mest interessante netop som projekter, hvor ideen var større end resultatet. De er eksempler på en ret naiv tro på, at også de magreste jorder kunne gøres til agerland med en rimelig indsats.

Moltke kom længere med at udbrede agerlandet, hvor der i forvejen var mest af det. I 1776 skrev Moltke i sin indberetning til arveprinsen, at overdrevene på hans sjællandske godser »udgjorde næsten den fjerde Part af alt deres [bøndernes] Land« og »vare Udørkener lige«. ²⁸ Disse overdrev blev det vigtigste mål for den kommission, Moltke selv havde fået nedsat og var indtrådt i 1757. Dens første initiativ blev en kongelig forordning i december 1758 om udskiftning af overdrev med videre på Sjælland, Møn og Amager, senere fulgt af lignende forordninger for de andre landsdele. Den fastsatte, at overdrev skulle deles mellem de landsbyer, der havde lod i dem, hvis blot ejeren af én landsby krævede det. ²⁹ Forordningen var ikke gammel, før Moltke tog

Figur 3. Kort over opdelingen af Det brændte Overdrev mellem de omliggende byer, udfærdiget af V. Grue. Privatveje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

fat. Mellem 1759 og 1762 blev fem mindre overdrev ved Bregentved opmålt og delt mellem de byer og hovedgårde, der havde ret i dem. 1765 tog man fat på det såkaldte Brændte Overdrev på grænsen mellem Tureby og Karise sogne. Mindst 25 landsbyer fik nu hver et afgrænset stykke land her, til dels langt fra landsbyerne.³⁰

En enkelt gård blev flyttet ud på Det brændte Overdrev, og ved Freerslev blev først to og siden endnu to gårde flyttet ud på Bøjenakke Overdrev. Ellers blev der nok etableret skel på overdrevene, men det betød i første omgang blot, at hver landsby fik et samlet areal at råde over. Ifølge indberetningerne tog bønderne i mange landsbyer gradvis den nu inddelte jord under plov. Fra Stevns findes en indberetning fra præsten i Hellested, Fr. Neuchs, »*Om den fordeel Hellested, Barup og Arnøye Byer haver havt af at pløye og besaae deres overdrev, som forhen laae til liden og næsten ingen nytte*«. Han fremhæver, hvordan bønderne i disse landsbyer stort set havde fået deres andele af det gamle overdrev under plov og nu kunne høste 8, 10 eller endda 12 fold.³¹

Ifølge et andet bilag til Moltkes indberetning til arveprinsen fra 1776 havde bønderne i alt nyopdyrket cirka 790 tønder land.³² Det svarer til knap 30 gårdes jord og ville betyde en forøgelse af det samlede dyrkede areal for godsernes bønder på 6-8%. Det er ikke muligt at kontrollere Moltkes oplysninger. Som det skal vises nedenfor, skete der ganske vist en meget markant forøgelse af korndyrkningen de fleste steder på godset fra 1756 til 1793, men da der også var foretaget andre ændringer i perioden, er det svært at måle effekten af hver enkelt.

Tidlige forbedringer på hovedgårdene

Allerede mens opdelingen af overdrevene stod på, begyndte Moltke på en mere omfattende omlægning af marksystemer og drift på sine sjællandske hovedgårde. På dem herskede ved Moltkes overtagelse i princippet trevangsbrug, dog med den almindelige tilføjelse af bivange samt ko- og hestehaver. Et godt eksempel er Turebyholm. Da Moltke bortforpagtede gården i 1748, var der tre større marker: Møllemarken, Kayhøjsmarken og Hæsemarken, som blev drevet i et sædvanligt trevangsbrug. Hertil kom mindre marker, reserveret til græsning: Store Indelukke, Quievænget, Lille Indelukke og Kohaven. Samtidig var der i vangene både engpletter, småkrat og andre udyrkede arealer.³³ I sit skrift fra 1776 fældede Moltke en hård dom over dette system. Markerne var for store til at kunne blive ordentligt bearbejdet, og de var for få til at sikre ordentlig hvile og »*den efter Erfarenhed stadfæstede nyttige Omvexling med Sæde Kornet*«, det vil sige et ordentligt sædskifte. De mange store sten, enkelte træer og småkrat på markerne »*forhindrede Pløyningen og gjorde store Strækninger af Land ubrugelige*«. ³⁴

Figur 4. Kort over hovedgården Turebyholms tilliggende omkring 1750, tegnet af Sibrand. Kortet viser det gamle landskab før Moltkes omlægninger. Hovedgårdens marker er inddelt i tre vange, hvor de dyrkede områder imidlertid ligger spredt mellem enge, moser og anden udyrket jord. Mod nord ses fire indelukker, som fremstår som åben græsningsskov. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

Ifølge skriftet gik Moltke i gang med at ændre det i 1761. Faktisk havde han taget indledende skridt længe før. I 1749 gav forpagteren på Turebyholm op på grund af kvægsyge i besætningen, og da ingen ville give en acceptabel pris, overtog Moltke driften for egen regning. Han iværksatte samtidig en betydelig omlægning af markerne. Efter høsten blev der pløjet nogle *"gamle jorder"* op to steder. Betegnelsen antyder, at det var gammel agerjord, som kom i drift igen, men det er næppe tilfældet, i hvert fald ikke i større omfang. Der blev nemlig samtidig ryddet sten og krat forskellige steder. Derved voksede det dyrkede areal, og pløjningen blev *"egal"*. Det vil sige, at man kom nærmere et moderne ideal, hvor agerjord består af regulære marker uden for mange sten, træer og udyrkede pletter. Man inddrog også dele af Tureby Overdrev. Det vakte naturligt nok modstand fra bønderne i nabolandsbyen Skrosbjerg, der var vant til at kunne græsse kvæg på overdrevet, men Moltke erklærede over for sin forvalter, at han havde *"ret og billighed"* til at gøre, som han gjorde – men at han også ville sikre bønderne *"ret og billighed"*. Konkret kom det blandt andet til at bestå i ret til en vis græsning i nogle skove. Samtidig blev markdriftssystemet på Turebyholm lagt om fra trevangsbrug til et system med seks marker, der hver blev drevet med korn tre år i træk og derpå lå til græsning i tre. I 1750-51 blev én af markerne, Hæsemarken, desuden omgivet af ikke mindre end 3.000 favne (cirka 5½ kilometer) levende hegn.³⁵

Moltkes omlægning af Turebyholm 1749-51 foregreb den mere radikale omlægning godt et årti senere, som han roste sig af i 1776. En ubetinget succes var den tidlige omlægning dog ikke. Den næste forpagter var ikke tilfreds, og det blev overvejet at vende tilbage til det traditionelle trevangsbrug.³⁶ Sådan gik det ikke. I stedet gik Moltke videre i omlægningen, nu med direkte forbillede i Hertugdømmernes godser.

Det holstenske koppelbrug

Moltke havde tidligt set forholdene i Holsten som et forbillede. Allerede i 1746 skrev han i sit notat med anbefalinger for Frederik 5.s regering, at Danmarks jord kunne bære dobbelt udbytte, hvis den blev drevet som *»det er sædvanligt i andre lande, men særligt i Holsten«*.³⁷ Da Moltke selv blev godsejer i Hertugdømmerne, lærte han forholdene nærmere at kende, og allerede to år senere begyndte han at overføre erfaringer til Sjælland.

I 1759 faldt en appelsin i Moltkes turban. Han indgik det år en aftale om at betale Henning von Brömben en årlig livrente på 3.000 rigsdaler mod at blive arving til dennes gods Niendorf sydvest for Lübeck. Allerede en måned senere (!) døde von Brömben, og Moltke overtog da godset. Han solgte det igen to år senere for hele 80.000 rigsdaler, men i 1763 købte han godserne Noer-Grönwohld i Sydslesvig, som han beholdt til 1772, hvor de blev overdraget til sønnen Magnus.³⁸

Godserne i den østlige del af Hertugdømmerne var grundlæggende anderledes indrettet end godser i kongeriget. I Slesvig-Holsten havde godsejerne bevaret en ubegrænset råderet over hele jorden, og især i den østlige del havde de benyttet det til at udvikle godser, der var langt mere entydigt lagt an på hovedgårdsdrift end de sjællandske.³⁹ Niendorf hovedgård var på 5-600 tønder land ager og eng, Noer på godt 600 tønder land ager og Grönwohld knap 400 tønder, så disse hovedgårde var på størrelse med eller større end Moltkes store sjællandske hovedgårde. Det tilhørende fæstegods var imidlertid langt mindre. Under Niendorf hørte sølle ti gårde og syv husmandsbrug med jord, til Noer og Grönwohld kun 18 bondegårde og fire husmandsbrug. Det betød, at hoveriet var langt mere ekstremt her end på de sjællandske godser. Hver bonde på Noer skulle året igennem seks dage om ugen stille et spand heste med vogn eller plov og fire personer – i høsttiden endda fem personer. Hvert husmandsbrug skulle stille én mand hver dag. Til gengæld betalte de stort set ingen afgifter til godset, og selv skatterne skulle udredes af hovedgårdens overskud.⁴⁰ Systemet var uhyre profitabelt for godsejerne. Niendorf var i Moltkes tid i reglen bortforpagtet for cirka 3.000 rigsdaler, Noer-Grönwohld i 1765 for 6.185 rigsdaler. Det sidste er lige så meget som bruttoindtægten af Glorup-Rygaard, skønt det fynske godskompleks havde et bruttoareal, der var to og en halv gang større. Men de to godskomplekser kostede også Moltke lige meget at købe.⁴¹

Driften af de slesvig-holstenske hovedgårde havde siden 1600-tallet været indrettet på en kombination af kornavl og malkekvæg. På Niendorf viser regnskaber fra von Brömbens tid, at man i årene 1749-55 havde indtægter fra kornsalg på 2-6.000 rigsdaler om året og fra mejeribrug på 2-3.000.⁴² Forholdet var det samme på Noer 1764-65, hvor man holdt en kvægbesætning på cirka 180 køer på Noer og 120 på Grönwohld. I størrelse svarer det til besætningerne på Moltkes sjællandske hovedgårde.⁴³

Hollænderiet var overført til Sjælland, før Moltke blev godsejer der. Det var det berømte slesvig-holstenske koppelbrug, som hovedgårdene i Hertugdømmerne havde udviklet i 1600-tallet, derimod ikke. En god beskrivelse af den findes i et notat om den holstenske driftsmåde, som den tidligere forpagter på Niendorf, Johann Mathias Völckers, udarbejdede til Moltke i foråret 1764.⁴⁴ På holstenske godser var jorden inddelt i et større antal marker, som alle var omgivet med levende hegn og grøfter, og som så vidt muligt var regulære flader uden krat, sten og sumppletter. Jorden blev almindeligvis dyrket med korn fem år i træk. Nogle steder blev en mark brakket et år, før den skulle dyrkes, og pløjet flere gange i sommerens løb. I så fald dyrkede man først rug eller hvede, så byg eller havre, derpå igen rug eller hvede og endelig havre i yderligere to år. Hvis der ikke var brak, brugte man boghvede som første afgrøde, dernæst rug eller hvede, og så typisk tre år med havre. Derpå blev jorden udlagt til græs

i mindst fem år. Völckers skriver, at visse godser drev jorden med korn i seks år i træk, men han fandt det dårligt, fordi det udpinte jorden for meget. Derfor måtte man nogle steder nøjes med at drive jorden med korn i fire år, skrev han. Völckers beskrivelse passer fint med den trykte beskrivelse af Noer, som Moltke havde købt dette gods udfra. På Noer var der elleve marker, som blev drevet med fem års korn og seks års græs, mens Grönwohlds ni marker blev dyrket med korn i fire år og lå hen til græs i fem. Begge steder brugte man altså systemet uden brak.⁴⁵

Den ene fordel ved systemet var, at man fik inddraget mere jord i omdriften end normalt i Danmark, men til gengæld gav jorden en længere sammenhængende hvile, hvor den genvandt meget af sit næringsindhold. Man søgte også at have et vist sædskifte ved at skifte mellem kornafgrøderne. Det var den »*gavnlig omveksling mellem kornsorterne*«, som Moltke taler om. Da man ikke desto mindre tog flere kornafgrøder efter hinanden, var systemet dog stadig set som sædskifte ringere end det senere vekselbrug. Derimod var en klar styrke i ”den holstenske indretning”, at man kunne udnytte græsset langt bedre end ved normal dansk drift. Dels betød den lange sammenhængende græsperiode, at der udviklede sig en stærkere og bedre græsvækst, dels medførte den individuelle indhegning af markerne, at man om forsommeren, hvor græsset groede bedst, kunne tage høslæt på én eller flere græsmarker, mens kvæget græssede på de andre.⁴⁶

Kobbelbrugets indførelse på de sjællandske og fynske hovedgårde

Nord for Bregentved havde man i 1689 nedlagt landsbyen Stenkelstrup og i 1716 yderligere den lille landsby Øed. Deres jorder var siden drevet som en del af Bregentveds hovedgårdsmarker, skønt de var geografisk adskilt derfra. I tilknytning til disse arealer lå nogle skove og et overdrev. Her lod Moltke i 1758 opføre en lade og stald til heste og køer, og de næste tre år blev Stenkelstrup bortforpagtet som selvstændig avlsgård. Allerede det var en forbedring, for man kunne bedre græsse markerne med køer og udnytte disses gødning, hvis der var selvstændig besætning på stedet. I 1761 besluttede Moltke imidlertid at få ændret Stenkelstrup efter holstensk forbillede, og han overtog selv driften. En mand fra Mecklenburg blev ansat til at forestå omlægningen. Han tog dog hjem i maj året efter. I stedet kom Moltkes tidligere forpagter på Niendorf, Johann Mathias Völckers, til Stenkelstrup i maj 1762, hvor han var beskæftiget de følgende år, og da omlægningen var gennemført 1766, overtog han selv forpagtningen af gården. To år senere udnævnte Moltke ham til overinspektør for hele grevskabet. Det blev i høj grad ham, der på Moltkes vegne ledede omlægningen af godset.

Den afgørende ændring på Stenkelstrup skete i årene 1762-63. Der blev opført en ny staldlænge og en forpagterbolig. Først og fremmest blev markerne dog omlagt. Man ryddede sten og krat og fældede de fritstående træer, så man fik ensartede agermarker, hvor plovspandet kunne køre lige igennem, og mere jord kom under plov. Agerjorden blev opdelt i ti ens marker, såkaldte kobler, som blev omgivet med grøfter og levende hegn, der kunne holde kvæget inde på den enkelte mark og samtidig i et vist omfang dræne jorden. Da projektet var fuldført, omdøbte Moltke gården til *Sofiendal* efter sin nye hustru, og ni af gårdens ti marker fik navne efter Moltkes sønner, mens den tiende blev kaldt »Kongens Kobbelt«. To mindre vænger fik navn efter døtrene.⁴⁷

Figur 5. Kort af J.C. Mathiesen over hovedgården Juellingses marker 1791. Kortet viser tilstanden efter at omlægningen til kobbeltbrug var gennemført. Jorden er inddelt i 13 kobler, kantet ved snorlige hegn. Al jord er under plov bortset fra en smal strimmel eng langs Tryggevælde Å mod vest og et par engparceller midt i. Mark Nr. 11, "Den ny skovmark", hedder formentlig sådan, fordi der var tale om opdyrkning af overdrev mellem skovparter. Det meste af markinddelingen genfindes let på et moderne luftfoto. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

Allerede inden omlægningen var færdig på Sofiendal, tog man også fat på Alslev. Hovedgården lå inde i landsbyen Alslev, og dens og landsbyens marker var i fællig med hinanden. Moltke valgte her det radikale skridt at anlægge en helt ny gård ude på den fjerneste del af markerne. Samtidig byttede man rundt på jorden. Landsbyen overtog de jorder, der lå tæt på den, mens hovedgården fik de fjerneste jorder og dele af overdrevet. I sit skrift betonedes Moltke, at han dermed overlod bønderne »*veldyrkede*« marker og selv overtog »*forsømte Bonde Jorder*«. ⁴⁸ Til gengæld endte den nye gård med at være betragtelig større end den gamle.

Derpå gik man med imponerende hast videre med de andre sjællandske hovedgårde. 1764-67 blev Turebyholm omlagt igen, nu til 11 kobler á cirka 50 tønder land, alle adskilt med grøfter eller hegn. ⁴⁹ 1765-67 tog man også fat på Bregentved hovedgård. Efter udskillelsen af Sofiendal var der 438 tønder land tilbage, som gav 11 kobler á cirka 40 tønder land. ⁵⁰ Samtidig blev omlægningen gennemført på Tryggevælde, så denne hovedgård i 1767 kunne bortforpagtes for 11 år. ⁵¹ Som den sidste af Moltkes sjællandske hovedgårde blev også Juelinge omlagt til kobbølbrug. I 1771 blev gården bortforpagtet for 11 år, og i løbet af den periode skulle en fuld omlægning til kobbølbrug gennemføres. Forpagteren var ingen anden end godsinspektør Völckers selv. ⁵² Han havde tydeligvis tillid til sit eget projekt.

Kobbølbruget nåede også de fynske hovedgårde, men senere end de sjællandske. På Glorup og Anhof var der i forvejen femmarksdrift med tre kornmarker og to græsmarker – altså noget lig det system, Moltke havde indført på Turebyholm omkring 1750. ⁵³ I 1769 meddelte Moltke forvalter Bredahl, at han havde besluttet at få Glorups marker omlagt. Forpagteren havde foreslået 9 kobler, »*men da ieg af Erfarenhed veed, at den fordeelagtigste Indretning er 11 Marker*«, skrev Moltke, så han helst, at Glorups marker blev nyinddelt i 11 kobler og et antal enge. Ikke længe efter blev en opmåling iværksat. De første kort var dog ikke tilfredsstillende, så arbejdet måtte gøres om. ⁵⁴ Derefter lå sagen stille en tid, men i 1772 var man i fuld gang med at omlægge Rygaards marker til 7½ kobbøl. Forvalterens overslag over udgifterne forskrækkede dog Moltke, så han foreslog, at man i første omgang lod en del af stubbene fra de fældede træer rådne på marken. ⁵⁵ I 1774 var man i gang med at omlægge et overdrev til yderligere 2½ kobbøl. Igen udtrykte Moltke overraskelse over udgiften på 267 rigsdaler, men godkendte den dog. ⁵⁶ Projektet var nået så vidt, at Rygaard kunne bortforpagtes for 11 år fra 1774. ⁵⁷

I efteråret 1775 fik Moltke et overslag over, hvad en samlet omlægning af Glorup og Anhof ville koste. Overslaget belyser, hvilken markant omlægning der egentlig var tale om. For kobbøl nr. 1 på Glorup regnede forvalteren med, at det ville koste 131 rigsdaler at rydde træstubbe og buskads, 38 rigsdaler

at grave afvandingsgrøfter, 30 rigsdaler at fjerne tre gravhøje, 54 rigsdaler at fjerne 327 (!) store sten og hele 237 rigsdaler at grave skelgrøfter og etablere hegn både mod andre gårde og byer og andre kobler. Beløbet svingede meget fra kobbel til kobbel, især afhængig af længden af de hegn og grønninger, der skulle etableres, og det faldt naturligt nok, som man skred frem – de første kobler skulle have nye hegn og grønninger til alle sider, mens de sidste delvis stødte op til de hegn, man havde etableret ved allerede omlagte kobler. Forvalteren nåede frem til, at de samlede udgifter på de to hovedgårde ville være på cirka 4.000 rigsdaler.⁵⁸ Da Moltke modtog dette overslag, udbad han sig en forklaring på, at udgiften nu var dobbelt så høj som tidligere skønnet, men endte også her med at acceptere det – idet han dog samtidig pålagde forvalteren at udvise stor sparsommelighed og lade bønderne gøre noget af arbejde som hoveri, som det allerede var sket i mindre omfang.⁵⁹

Både på Rygaard og Glorup-Anhof blev omlægningen gennemført løbende, så kun ét kobbel årligt blev ryddet og forsynet med grønninger og hegn. Forpagterne overtog ansvaret for arbejdet fra henholdsvis 1774 og 1776 mod løbende at få udbetalt de beløb, omlægningen var vurderet til at koste. På Rygaard skulle forpagteren således fuldføre arbejdet over otte år med fuld omlægning af ét kobbel om året.⁶⁰ Moltke holdt dog selv løbende et øje med udviklingen, og på sit sommerophold i 1776 fandt han adskilligt, som ikke tilfredsstillede ham. Han bevilgede ganske vist pengene til at fortsætte arbejdet, men lod samtidig forpagteren vide, at arbejdet skulle fremskyndes og hegnene holdes bedre.⁶¹

Moltke nøjedes ikke med at få selve jorderne indrettet på en ny måde. Han indførte også den nyeste drift, som blev foreskrevet forpagterne i forpagtningskontrakterne. Da han bortforpagtede Turebyholm i 1767, sagde kontrakten, at fem kobler årligt skulle ligge i græs. Et sjette kobbel skulle ligge i renbrak, det vil sige pløjes flere gange i årets løb. Forpagteren må dog dyrke boghvede eller ærter i noget af jorden. Dernæst skulle koblerne dyrkes fem år med korn: først hvede, så byg, så »*Vinterkorn*« (det vil sige hvede eller rug) og ærter, og til sidst to år med havre.⁶² I beretningen til arveprinsen fremhævede Moltke, at dette sædskifte nu var det almindelige på hans sjællandske hovedgårde, kun dyrkede man nogle steder hvede og andre rug ud fra jordens bonitet.⁶³ På Rygaard, hvor der kun var 10 kobler, udgik det femte kornår, men ellers var sædskiftet det samme.⁶⁴ Moltkes sædskifte var netop det, Völckers havde anbefalet, og repræsenterede den mest moderne og intensive udgave af det holstenske system med både helbrak og hvede. Dertil blev der ifølge Moltke importeret sædekorn fra England og Holsten.

Omlægningen omfattede også hovedgårdenes enge. Selve indførelsen af kobbelbruget betød en stærkere adskillelse af ager og eng, idet de små engpletter,

der ofte var i agrene i det gamle system, forsvandt. De større enge blev til gengæld omgivet med grøfter, og der blev anlagt afvandingsgrøfter. Derved undgik man ifølge Moltke at jorden blev sur og frembragte »*haart, grovt og surt Græs*«. Igen stemmer det helt overens med de anbefalinger, Völckers havde givet i sit skrift fra 1764.

»*Denne Forøgelse af Korn- og Græs-Høsten samt af Meyerierne, er dog ikke skeedt paa Skovens Bekostning, da man i Steden for de opryttede Strøe-Træer og Buske haver udlagt og indhegnet ved hver Hovedgaard visse Strækninger, hvor ung Skov med den fornødne Omhue opelskes*«, skrev Moltke videre.⁶⁵ Heri ligger, at skellet mellem mark og skov blev tydeligere. Træer forsvandt i det åbne land, men til gengæld blev det, der var udlagt som skov, tættere. Her var der dog efter alt at dømme stadig kun tale om spæde skridt frem mod den egentlige indfredning og forstmæssige regulering af skovene i 1800-tallet.

Resultater af kobbelfrugt

I 1776 søgte Moltke at opgøre resultatet af omlægningen på sine sjællandske hovedgårde i et notat, han vedlagde sit skrift til arveprinsen.⁶⁶ Den årlige udsæd var angiveligt forøget med 200 tønner fra 1.250 tønner til 1.449. Regner man noget forenklet med, at man såede halvanden tønde havre pr. tønde land og én tønde af de andre kornsorter, hvad der stort set stemmer med de angivne oplysninger om udsæd og omdrift, svarer det til, at kornarealet var steget fra cirka 1.050 tønner land til cirka 1.200.⁶⁷ Næsten hele stigningen var sket på Sofiendal og Alslev, hvor der var inddraget overdrevsjord, men det er bemærkelsesværdigt, at man også på de andre hovedgårde kunne fastholde kornarealet, skønt man gik over til en omdrift, hvor jorden lå til græs meget længere end før. Det hænger sammen med en mærkbar forøgelse af bruttoagerarealet. I 1682 havde de daværende hovedgårde plus de landsbyer, der senere blev inddraget, et agerareal på cirka 1600-1700 tønner land.⁶⁸ Ifølge hoveriforeningerne fra årene 1792-94 var hovedgårdenes samlede agerarealer på cirka 2.745 tønner land, endda angiveligt i tønner land á 15.000 kvadratalen, hvilket skulle betyde, at der reelt var tale om over 2.900 tønner land.⁶⁹ I alt var hovedgårdenes dyrkede jord således øget med 60-70%.

Heraf lå en større del end før ganske vist hen som helbrak eller græs, men ikke desto mindre var høstudbyttet ifølge Moltkes notat steget lige så meget som bruttoagerarealet. I alt var avlen angiveligt steget fra cirka 6.400 tønner til cirka 10.400, heraf godt 2.000 tønner hvede, der var indført som ny kornsort. Angiveligt avlede man nu 10 fold hvede på alle hovedgårde undtagen Alslev, 5-6 fold rug, 8-10 fold byg og 6-7 fold havre, hvor man før avlede 4-5 fold rug, 6-7 fold byg og 4-5 fold havre. Engene gav ifølge Moltke bedre hø end før og angiveligt nu 4.100 læs mod før 2.900. Dette sikrede vinterfoder, og desuden var

»Græsningen om Sommeren på de 5 hvilende Kaabler, hvorpaa Kreaturerne fra det eene til det andet stedse finde Skifte-Græs, saa meget rigere og bedre, at der kan underholdes et langt større Antal af Køer end forhen«. Ifølge opgørelsen var det samlede kvæghold på hovedgårdene steget fra 670 i alt til 790.

Det er umuligt at kontrollere Moltkes angivelser af høst og høslæt, da hovedgårdene var bortforpagtede. De opgivne foldtal er meget flotte for tiden, og man må nok regne med, at Moltke i hvert fald ikke underdriver fremgangen. Derimod må udsædstal og besætningstal stort set anses for pålidelige, da de i betydeligt omfang kan kontrolleres i forpagtningskontrakterne. Her er det markant, at man havde øget både kornavl og kvæghold. Man havde med det nye system stadig en økologisk balance mellem kornavl og kvæghold, men det var lykkedes at løfte balancepunktet. Det peger igen på, at en meget væsentlig del af det nye teknologiske kompleks faktisk, som antaget af S.P. Jensen, var en forøgelse af græsvæksten og/eller udnyttelsen deraf.

Mere kontant er det økonomiske udbytte. 1767 blev Turebyholm bortforpagtet på det vilkår, at forpagtningsafgiften glidende skulle øges fra 2.705 rigsdaler om året, som var niveauet fra den forrige kontrakt, til 3.700, efterhånden som omlægningen var fuldt gennemført. Ved kommende bortforpagtninger steg afgiften yderligere, og ved Moltkes død var den oppe på 5.000 rigsdaler.⁷⁰ Da Moltke havde iværksat omlægningen på Glorup og Anhof, forventede han også en stigende forpagtningsafgift af disse hovedgårde. Han var derfor skuffet, da der ikke blev budt mere end før, nemlig 3.300 rigsdaler om året for de to gårde. Efter forhandling fik Moltke dog til sidst forpagteren til at gå med til, at afgiften skulle stige år for år, som omlægningen skred frem – men kun mod at acceptere en lavere forpagtningsafgift end før de første par år, så nettogevinsten var ganske lille.⁷¹ Det bedrede sig senere.

Et notat i Moltkes arkiv, som er dateret 1787, men alligevel rummer henvisninger til lidt senere kontrakter, anfører, at den samlede forpagtningsafgift af de sjællandske hovedgårde var steget fra 6.695 rigsdaler »førend Hovedgaardernes Marker bleve indrettede i Sæde-Kaabler« til 21.300 derefter, mens afgiften af de tre fynske hovedgårde var steget mere moderat fra 4.140 til 6.600 rigsdaler.⁷² Tallene for de fynske godser dækker kontrakter fra henholdsvis 1768 og 1788 og er dermed et godt udgangspunkt. Her var forpagtningsafgiften steget 59%, mens kapiteltaksterne i gennemsnit var steget 21% fra femåret 1763-67 til femåret 1783-87, altså femårene lige før kontraktindgåelsen, som var det prisniveau, parterne kendte. Det efterlader en realstigning på godt 30%. For de sjællandske godser havde Moltkes sekretær valgt ”før”-tal helt tilbage fra tiden omkring 1750, som var stærkt plaget af kvægsyge. Tager vi i stedet udgangspunkt i forpagtningssummer fra sidst i 1750’erne, var den samlede afgift af de sjællandske hovedgårde fordoblet. De sjællandske kapitelstakster var i gen-

nemsnit steget 33% fra femåret 1753-57 til femåret 1784-88, hvilket efterlader en realvækst på over 40%.⁷³

Resultaterne var overbevisende nok til, at de hurtigt blev kopieret af andre. Moltke fremhævede allerede sine erfaringer under Generallandvæsensskollegiets arbejde 1768-69. »*Endeel af mine Naboer have ligeledes allerede med største Lykke efterfulgt den beskrevne Dyrknings-Maade*«, skrev Moltke i sin indberetning til arveprinsen i 1776.⁷⁴ Det var sandt. Severin Løvenskjold indledte i 1767 omlægningen på Løvenborg – under ledelse af Völckers. Året efter fulgte Bregentveds nabogods Gisselfeld efter, og inden længe skete det på gods efter gods.⁷⁵ Fra Vallø stift indberettede godsinspektøren 1778, at man der havde gode resultater med at følge den nye driftsform, og samme år skrev amtmanden over Dronningborg Amt ved Randers, at »*Rigtigheden af denne Theorie er in praxi ved denne til fuldkommenhed... af grev Moltke på hans grevskab Bregentved drevne nye Indretning nok som beviist*«. ⁷⁶ Moltkes reformer vakte altså opsigt og blev fulgt af mange andre godsejere.

I det lys er det påfaldende, at han ikke gennemførte dem på sine jyske godser. I 1764 var forvalter Roosen fra Dronninglund på Stenkelstrup (Sofiendal) »*hvor Hr: Land Oeconomie Inspecteur Wölkers wiiste mig den wed ham der giordte Holsteenske Indrætning*«. ⁷⁷ Alligevel blev erfaringerne ikke overført. Forklaringen er nok, at sædskiftet på de jyske hovedgårde med det herskende græsmarksbrug i forvejen ikke var så langt fra det, Moltke nu praktiserede på Sjælland. På Dronninggård var der i 1753 ni marker, hvoraf man årligt såede seks, i 1769 var der ti marker.⁷⁸ Denne lighed mellem græsmarksbrug og koppelbrug har i øvrigt fået en del forskere til at anse koppelbruget for langt mere udbredt end det faktisk var.⁷⁹ På de jyske hovedgårde manglede indhegningen og den rationelle indretning af markerne, men den mere rigelige adgang til græsning har efter alt at dømme gjort det mindre påtrængende. Da Moltke i 1771 ikke fik tilfredsstillende bud på forpagtningen af de jyske hovedgårde, overvejede han ganske vist igen en omlægning til koppelbrug, men den var ikke realiseret, da han året efter afhændede de nordjyske godser til sønnen Caspar.⁸⁰

Koppelbruget og hoveriet

Moltke hentede sit teknologiske kompleks fra ét af de steder i Europa, hvor hoveriniveauet var højest. Ganske vist nåede en samtidig landinspektør frem til, at koppelbrug krævede mindre hoveri end trevangsbrug, men han gik ud fra, at det årligt dyrkede areal dermed faldt, og det var ikke virkeligheden. Senere forskere har i stedet peget på, at disse moderniseringer af hovedgårdsdriften førte til øget hoveri.⁸¹ Moltke kendte udmærket hoveridiskussionerne og de politiske forsøg på at regulere hoveriet 1769, 1771 og 1773. Han søgte da også at argumentere for, at hans system ikke belastede bønderne.

»Alt det Arbeide, som disse Indretninger har medført, er ikke forrettet af Bønder i Hoverie, men gandske og aleene ved Daglønnere«, skrev Moltke i 1776.⁸² For selve omlægningens vedkommende synes det i hovedsagen at være rigtigt. På de fynske godser viser overslagene dog, at hovbøndernes folk også blev indsat, men også her betalte Moltke sig fra det meste af arbejdet. Til vedligeholdelse af hegn og grøfter blev der ansat særlige hegns- og grøftmænd, som fik fri bolig i huse, som delvis blev bygget til formålet. På Turebyholm skulle bønderne kun holde de grøfter og hegn, som skilte gården fra nabolandsbyerne, mens forpagterens lønnede folk skulle holde grøfter og hegn mellem de enkelte kobler.⁸³

Trods det affødte omlægningerne hoverikonflikter. I 1765 klagede bønderne under Sofiendal og Alslev, hvor omlægningen var gennemført, over for meget hoveri. Moltke gav inspektørerne besked på at regulere hoveriet, så den nye indretning »kan trække bøndernes opkomst, lyst og stræbsomhed efter sig«. I 1768 klagede bønderne på flere af de sjællandske godser ikke desto mindre atter over, at hoveriet var steget. Fra Turebyholm hed det, at bønderne snart daglig måtte være på hoveri med heste og vogne og 3-4 personer.⁸⁴ Moltke lod sagen undersøge, og forvalteren udarbejdede blandt andet en oversigt over hoveriet på Turebyholm.⁸⁵ Den viser, at bønderne faktisk skulle stille 3-4 mand og to vogne hver adskillige dage i løbet af måneden. Forvalter Bøgvad på Bregentved mente dog ikke, at bønderne havde grund til klage. Han hævdede, at den nye indretning gav bønderne andre fordele. Forpagterne havde overtaget harvningen, og man tilrettelagde arbejdet bedre, så det blandt andet krævede færre folk at binde korn. Desuden, hævdede Bøgvad, var det mindre slidsomt at køre hø hjem og møg ud, fordi man havde fået drænet engene, så man bedre kunne komme frem, og man kørte møget ud på et tidspunkt, hvor vejene var bedre.⁸⁶

Det er dog sandsynligt, at hoveriet var vokset, skønt Moltke stort set havde betalt sig fra grøftegravning og rydning af træer og sten. Det krævede ekstra kræfter at bringe jord, der hidtil havde været udyrket, under plov, og omlægningen af markerne har betydet, at man mange steder skulle pløje på kryds og tværs af de gamle marker, hvad der også kostede ekstra kræfter i nogle år.⁸⁷ Selv når omlægningen var fuldført, krævede den nye drift formentlig mere arbejde end den gamle. Det årligt tilsåede areal under de seks hovedgårde steg, og jorden blev bedre dyrket. Nogle af markerne skulle pløjes flere gange, så man regnede med i alt ni pløjninger i løbet af de fem år, markerne blev drevet med korn.⁸⁸ I øvrigt var der set fra bøndernes side den hage ved projektet, at det i sig selv gav mere arbejde, hvis der blev mere korn og hø at høste.

I hvert fald er det ret sikkert, at hoveriniveauet var forholdsvis højt. På Moltkes sjællandske godser blev der indgået hoveriforeninger allerede i 1792. Det årlige hoveri pr. helgård – og som sådan regnedes langt de fleste – blev fastsat til

8-10 pløjedage, hvor man stillede med et spand heste, en plov og to mand, 36-52 spanddage, hvor man stillede med en mand, et spand heste og en vogn, og 142-188 gangdage, hvor man sendte en karl eller en pige.⁸⁹ Det er klart i den høje ende, som man måtte forvente ud fra den høje andel af hovedgårdsjord. Ganske vist har en række forskere vist, at godsejerne ikke i de følgende år fuldt udnyttede det hoveri, som hoveriforeningerne muliggjorde.⁹⁰ Det kunne antyde, at hoveriforeningerne fastsatte et niveau, der aldrig reelt havde eksisteret.

Figur 6. Kort over hovedgården Bregentveds marker efter omlægning til koppelbrug. Den dyrkede jord fandtes dels mod vest (koppel 1-4), dels mod øst (koppel 5-11), mens den stærkt kuperede midterste del var eng, skov og sø. Naturforholdene var også medvirkende til, at koblerne ikke var blevet lige så regelmæssige her som på Moltkes øvrige hovedgårde. Privat-eje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

Umiddelbart virker det dog ikke logisk, at bønderne på Moltkes godser, der var blandt de første til at indgå hoveriforeninger, skulle gå med til noget langt over normal praksis.

Landsbykobbeldbruget

Det fortsat høje hoveriniveau viser, at Moltkes reformer som udgangspunkt byggede videre på den hidtil herskende satsning på hovedgårdene. I indberetningen til arveprinsen fremhævede Moltke da også først omlægningen på hovedgårdene, men han fortsatte: *»men den Jordegods-Eyere i Danmark, som dertil ville indskrænke alle sine Foretagender, havde end nu kun udrettet lidet til sin sande Fordeel formedelst den nøye Forbendelse hvorudi han er sadt med sine underhavende Bønder, og mindre havde han gjort for Landet og Menneskeligheden«*. Over de næste sider redegjorde han for, hvad han havde gjort for at forbedre *»Bondestandens Vilkaar»*. Moltke fremhævede blandt andet et legat, han havde stiftet, og opdelingen af overdrevene.⁹¹

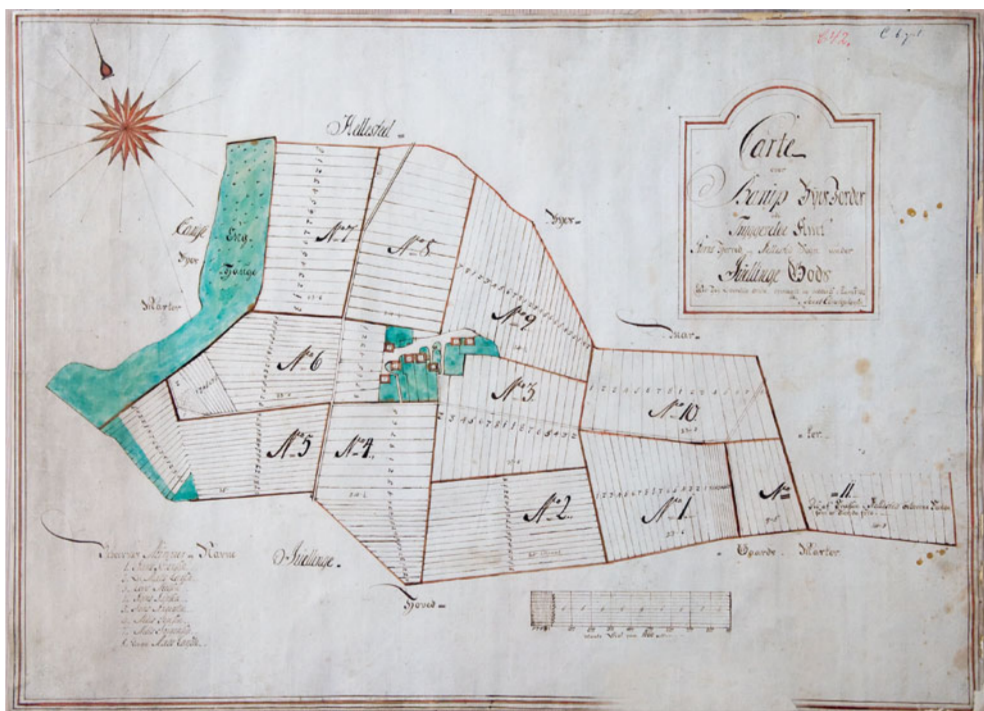
Moltke havde dog også tidligt den ambition, at bønderne skulle overtage nogle af de nyttige erfaringer fra hovedgårdene. I 1763 skrev han til forvalter Roosen på Dronninglund: *»Paa det nu nogle af Ungdommen kunde daglige see og lære de større deraf under Guds Velsignelse ventende Fordeele, har jeg resolveret, at sætte nogle Jydske, Fyhnske, Laalandske samt Holsteenske unge Karle blandt de fornemste, beste og vittigste Bønder som til Paaske 1764 for Kost og Løn skulle tiene dem på nogle aar og deres egen Gavn og Fordeel see og lære denne Oeconomie og Omgang«*. Han bad derfor forvalteren udpege to bønderkarle på 20-22 år, som skulle til Sjælland og lære den nye metode.⁹² Det er et eksempel på den udbredte godsejerforestilling om, at bønderne skulle lære nye metoder gennem hoveriet. Det synes nu ikke at have været nogen stor succes i almindelighed.

I hvert fald én bonde tog dog hurtigt ved lære. Fæsteren Niels Larsen på Sprettingegård nord for Turebyholm bad ifølge Moltke om tilladelse til at omlægge sin gård på samme måde, som det var sket på Sofiendal, og allerede i 1763 blev Sprettingegård omlagt til 11 kobler. Som tak fik Niels Larsen gården i arvefæste. Ifølge Moltke kunne denne mønsterbonde nu årligt opnå et overskud på hele 200 rigsdaler.⁹³ Niels Larsen arbejdede sig efterhånden helt ud af bøndernes rækker. Fra 1767 overtog han sammen med kromand Jens Tanning forpagtningen af Turebyholm.⁹⁴ Niels Larsen var en usædvanlig ”stræbsom” bonde, men havde også fra begyndelsen en særlig fordel i forhold til næsten alle godsets andre bønder: hans gård var én af godsets kun tre enestegårde uden fællesskab med andre. At Moltke erkendte, at det var en fordel, ses af, at han i forbindelse med opdyrkningen af overdrevene flyttede tre gårde ud på dem og gav dem deres jord for sig.

Det var dog kun en dråbe i havet. Stadig lå 98% af Bregentveds fæstegårde i landsbyer med fællesskab. I 1766 tog Moltke imidlertid fat på at omlægge en hel landsby. Forsigtigt begyndte han med én af de mindste: Hadstrup, som var direkte nabo til Sofiendal og kun omfattede tre gårde. Denne landsbys jorder blev nu ryddet for krat, indgrøftet og opdelt i 11 kobler helt som herregårdsmarkerne. Hver af landsbyens gårde fik én eller to strimler i hver af de 11 kobler.⁹⁵ Hermed fik Moltke på den ene side omlagt landsbyens marker til kobbelbrug efter modellen fra hovedgårdene, men på den anden side opretholdt han fællesskabet, så landsbyens bønder stadig skulle koordinere deres drift, dyrke det samme i samme koppel på samme tid og græsse deres kvæg og heste sammen.

Kort efter omlægningen af Hadstrup vendte Moltke sig mod én af godsets mellemstore byer: Høsten. Her havde Moltke 12 gårde, mens en enkelt lille gård hørte under Jomfruens Egede. I 1768 meddelte Moltke sin nabogodsejer, at han ønskede at omlægge byens marker på "*Holstensk maade*". Godsejer Holmskjold gav sit tilsagn, og man begyndte en omlægning, der skulle vare ni år, så bønderne hvert år anlagde et nyt koppel og fik det omgivet med grøfter og hegn. Helt glat gik det ikke. I 1772 havde bønderne ikke fået indgravet årets koppel. For at komme videre besluttede Moltke, at de bønder på godset, som blev taget i skovtyveri, herefter skulle afsone straffen ved at grave grøfter ved Høsten!⁹⁶

I Hadstrup og Høsten udviklede Moltke og Völckers landsbykoppelbruget, og modsat hovedgårdskoppelbruget var der ikke tale om en direkte overførsel af erfaringer fra Hertugdømmerne. Völckers tidligere omtalte principielle beskrivelse af den "*Holsteinische Oeconomi*" havde ensidigt fokus på hovedgårdene og sagde intet om bønderbrugenes driftsformer. Det er da også karakteristisk, at Moltke nok omtalte sit landsbykoppelbrug, som "*den holstenske Indretning*", men konkret pegede på sine egne hovedgårde som forbillede. Moltke skriver direkte i sit skrift, at de første enkeltgårde, som blev lagt om, fik 11 kobler, og om Sprettingegård står der direkte, at den dyrkes på samme måde som hovedgårdene. Høsten havde ganske vist kun ni kobler, men ellers fik landsbyerne deres marker inddelt i kobler med samme regulære form og – i hvert fald i princippet – samme indhegning på hovedgårdene. I hvert fald i den teoretiske model, som kortene viser, var der stort set ikke anden forskel på hovedgårds- og landsbykoppelbruget, end at koblerne i det sidstnævnte var underinddelt i agerstriber til hver gård – men uden hegning imellem. Det var et forsøg på meget direkte teknologioverførsel fra hovedgårde til bøndergods. Med denne model ville bønderne få de tre centrale fordele ved koppelbruget: øget inddragelse af jord i omdriften, den længere omdriftsperiode og hegning af hvert koppel for sig. Samtidig bevarede de landsbyfællesskabets to største fordele: den solidariske fordeling af god og dårlig jord og den reducerede hegns-

Figur 7. Kort over landsbyen Barups jorders inddeling, tegnet 1792 af Jacob Christoffersen. Kortet viser en inddeling efter samme principper som hovedgården Juellinge umiddelbart mod syd i 11 regelmæssige kobler og en strimmel eng langs Tryggevælde Å. Hver af byens otte gårde havde fået to eller tre agerstrimler i hvert kobbel. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

byrde. Hvis kobbelfruget skulle indføres gård for gård, ville det kræve utroligt mange kilometer hegn, da det ville være langt dyrere at hegne marker á 3-4 tønder land end marker á 30, som det skete landsbyvis.

Da myndighederne i 1778 bad godsejere og embedsmænd indsende indberetninger om, hvad der kunne gøres til kornavlens fremme, herunder fremavl af renere korn, argumenterede Moltke dog først og fremmest med, at landsbykobbelfrug var billigere end fuld udskiftning: »At udflytte de fleste bøndergaarde til de for hver gaard efter foregaaende opmaaling bestemte jorder er og bliver uimodsigelig den beste og nyttigste indretning, men dertil udfordres stoert arbeide, lang tiid og stoere omkostninger, som overstiiger proprietairens ævne«. Han fremhævede, at man kunne opnå bedre korn på en

måde, »som vel er bekostelig, men ey forbunden med saa stoere udgivter. Jeg haver derpaa overbeviisende prøver. Adskillige bønderbyers marker paa mit grevskab Bregentved ere inddelte og indrettede i fleere sædekaabler eller marker.«⁹⁷ Her var argumentet altså, at landsbykobbeldbruget var det næstbedste, men mest økonomiske, men alternativet var så også den radikale udskiftning med udflytning, ikke for eksempel stjerneudskiftning.

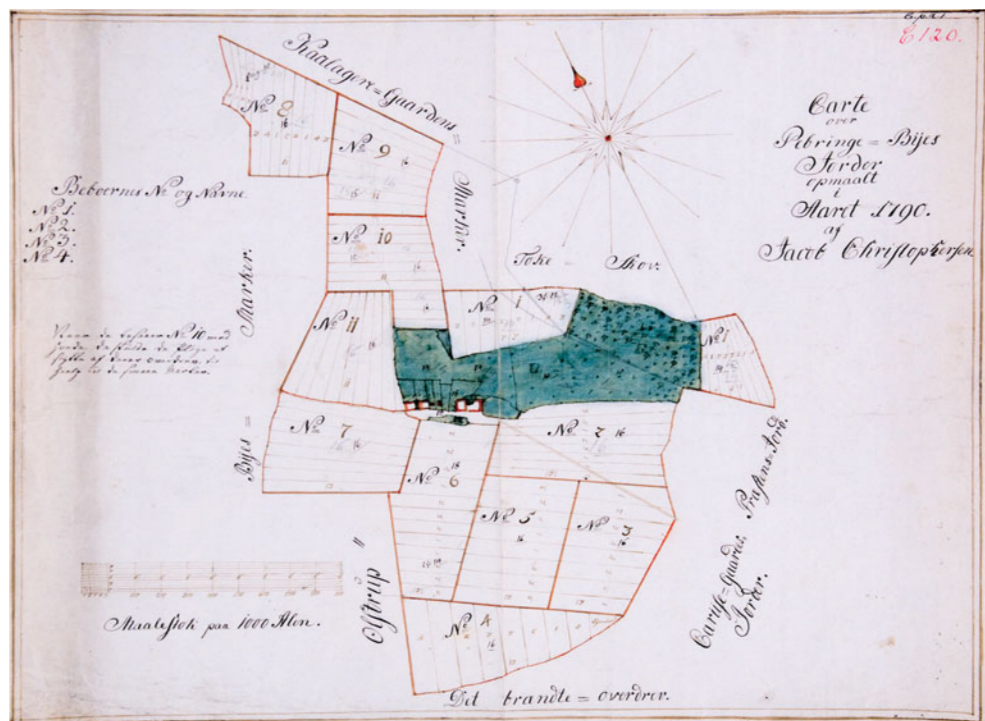
I hvert fald fortsatte Moltke med at indrette landsbykobbeldbrug. 1774 kom turen til Algestrup ved Turebyholm, en by på ni gårde og fire huse, som grevskabet ejede helt. Derpå indledtes en omlægning af Jørslev i Karise sogn. Ud over disse nævnte Moltke i sin indberetning, at der var indledt omlægning i Tåstrup og Arnøje ved Juellinge.⁹⁸ Her løb projektet dog foreløbig ud i sandet. Realiteten var, at Moltke, da han indberettede til arveprinsen, kun havde fået gennemført den nye orden for fire landsbyer og en håndfuld enkeltgårde, i alt knap en tiendedel af godsets gårde.

I årene 1778-85 bredte kobbeldbruget sig ikke mindst i det skovrige område mellem Sofiendal, Bregentved og Turebyholm, men man gik også i gang på tre landsbyer i sydøst ved Alslev. Der var tilsyneladende en geografisk afsmittning til bøndergods tæt ved de først omlagte hovedgårde Sofiendal og Alslev. I 1780 tog omlægningen dog fat på godsets østligste og største by, Frøslev, som var stærkt plaget af restancer. Her var der hele 28 gårde, og der var åbenlyse fordele ved at flytte nogle ud, da det i høj grad ville formindske afstandene og den tid, folk og heste brugte på at gå frem og tilbage. Moltke valgte at lade 10 gårde flytte ud på marken, men det er karakteristisk, at han lod de øvrige 18 gårde ligge i byen og få landsbykobbeldbrug. I 1785 var i alt 29 gårde under Moltkes sjællandske godser helt udskiftede, mens 109 havde fået landsbykobbeldbrug. Endnu havde 222 gårde ikke bare fællesskab, men også trevangsbrug.⁹⁹

I Moltkes sidste år steg tempoet i omlægningen. Stadig var landsbykobbeldbrug den foretrukne form, og selv når byerne var for store, blev der fundet udveje. I 1790 nåede man til godsets næststørste landsby, Haslev, som omfattede 22 gårde, præstegården, degneboligen og 16 jordløse huse. Ved omlægningen fik præsten sin jord for sig, men resten af landsbyen blev opdelt i to halvlandsbyer på hver 11 gårde, som i fællesskab fik kobbeldbrug med 11 kobler á 40-46 tønder land. I hver halve landsby fik otte husmænd samtidig ret til at græsse hver en ko og fire får på de kobler, der lå til græsning.¹⁰⁰ Her tillod landsbykobbeldbruget altså også husmændene at bevare traditionelle rettigheder. Ud over Haslev skyllede omlægningerne i denne periode systematisk henover det meste af godsets østlige sletteområde omkring Juellinge. Ved Moltkes død omfattede landsbykobbeldbrug 231 af godsets gårde – to tredjedele af alle – mens 37 gårde var helt udskiftede. Endnu havde femten af de landsbyer, godset ejede helt eller

delvis, dog traditionelt trevangsbrug og fællesskab. De fleste var koncentreret omkring Turebyholm og længst mod nordøst, nord for Tryggevælde, og hele ti var helejet af godskomplekset.¹⁰¹ Det var altså ikke problemer med andre ejere, der havde holdt Moltke tilbage her.

Udbredelsen af koppelbruget i landsbyerne gik markant langsommere end på hovedgårdene. På de sjællandske hovedgårde gik der godt ti år, fra den første omlægning var indledt, til man var i gang på den sidste hovedgård. Af landsbyerne manglede man endnu en fjerdedel 25 år efter, at processen var indledt. En sandsynlig forklaring er, at omlægningen af bøndergodset ikke på samme måde gav umiddelbart kontant afkast. Da Moltkes økonomi samtidig var meget anstrengt i årene efter 1770, kan det ikke undre, at han holdt sig tilbage med

Figur 8. Kort over Pebringe bys jorder, opmålt og tegnet af Jacob Christophersen 1790. Jorden er inddelt i 11 regelmæssige kobler. Byens kun fire gårde havde normalt to lodder i hvert kobbel. Lige nord for byen ses et eng- eller græsvænge. Skovparten øst for byen er blevet adskilt fra markerne ved de typiske lige skoubryn, som kan genfindes på stedet den dag i dag. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

at investere for kraftigt. Det er sådan set lige så bemærkelsesværdigt, at han fortsatte.

Måske skyldtes det langsomme tempo også, at bønderne var lidet entusiastiske, i hvert fald de første mange år. I 1778 hævdede Moltke, at bønderne i begyndelsen var skeptiske, men nu var overbevist: *»Naar man i begyndelsen ligesom maatte nøde bonden til at behandle sin jord anderledes, saa er han nu ganske villig dertil, siden han af erfaring seer, at han behøver mindre udsæd, men derimod har større og bedre indavling end tilforn, og faar sine kornvahre bedre betalte. Dette har saaledes opmuntret andre byer, at den ene by efter den anden beder om at maae faae deres jorden inddelte i kaabler«*.¹⁰² I 1789 skrev han i en fortsættelse af sin indberetning til arveprinsen: *»Da den af Fordomme indtagne Bonde som pløyer, behandler og høster Hovedgaards-Markerne som har seet, lært og er blevet overbevist om at... en langt rigeligere Høst efter mindre Udsæd sikker kan erholdes, naar Jorderne er blevne inddeelte i Kaabler og efter at hvert Kaabel har hvilet 5 a 6 Aar og samme Inddeling og Drift ved nogle Bønder-Byers Marker endnu mere har overtydet ham om sammes fortrinlige nytte.... saa er man derved kommen saa vidt, at til Slutningen af Aaret 1787 paa Eyerens Bekostning ere opmaalet og inddeelt Markerne ved 25 Bønder-Byer«*.¹⁰³ Igen får vi at vide, at bønderne først var imod, men gradvis blev vundet for sagen. Det synes at være en almen erfaring. På Vallø var der længe problemer med bønderne, og på Vemmetofte valgte man at gå langsomt frem, til bønderne blev positive. Det synes de til gengæld at være blevet efterhånden.¹⁰⁴

Under alle omstændigheder var opgaven med at indføre kobbelbrug på de sjællandske landsbyer rigeligt for Moltke. På sine fynske godser var han end ikke begyndt, da han døde. Så tidligt som 1767-70 blev markerne til de to store landsbyer Svindinge og Langå og den noget mindre by Galdbjerg ganske vist omlagt fra trevangsbrug til et system med fem marker, men ikke egentligt kobbelbrug.¹⁰⁵ Derved blev det til gengæld.

Landsbykobbelbruget blev derimod kopieret af en del af Moltkes nabogodsejere på Sjælland. I 1790'erne var der ud over på Moltkes godser også indført landsbykobbelbrug på dele af bøndergodset under nabogodserne Vemmetofte, Vallø Stift, Juellund, Jomfruens Egede og Rosendal og enkelte godser andre steder på Sjælland.¹⁰⁶ Det kendes kun få steder uden for Sjælland, men H.C. Schimmelmänn indførte det også på Lindenborg i Himmerland. Her gik han dog allerede fra 1785 i gang med egentlig udskiftning.¹⁰⁷ På Sjælland bredte udskiftninger mand og mand imellem sig for alvor i årene lige efter Moltkes død, men adskillige godser var dog i gang forinden. Fra at være pioner var Moltke ved sin død ikke langt fra at repræsentere en stædig fastholden ved en model, andre anså for overhalet af tiden.

Det nye bondebrug

Blev landsbykobelbruget hurtigt overhalet af mere radikale løsninger, betød det ikke desto mindre en markant ændring af landskab og landbrug. Et vist indtryk af, hvordan bøndernes drift faktisk ændrede sig, får man ved at sammenligne to meget omfattende beskrivelser af bøndergodset før og efter reformerne. En undersøgelsesprotokol fra 1756-57 gennemgår hele fæstegodset under Turebyholm, Juellinge, Tryggevælde og Alslev gård for gård og hus for hus og beretter blandt meget andet om de enkelte bønders udsæd og besætning.¹⁰⁸ Fra 1793, altså året efter A.G. Moltkes død, findes en ny undersøgelsesprotokol, som dækker hele godskomplekset, men dog ikke er bygget op på helt samme måde.¹⁰⁹

I det følgende sammenlignes beskrivelsen af agerbruget for fire udvalgte grupper af landsbyer. Længst mod øst drejer det sig om Frøslev, Arnøje og Tåstrup på Stevns' frugtbare sletteland. Dernæst følger Pebringe, Olstrup og Jørslev i Karise sogn, ret centralt i godsområdet. Længere mod vest Børsted, Kæderup og Skrosbjerg syd og øst for Turebyholm og endelig længst mod nord-vest Algestrup og Sonnerup. Algestrup, Sonnerup, Jørslev og Frøslev var blandt dem, der tidligt blev omlagt til kobbelbrug, og i 1793 var kobbelbruget indført i tre af de fire grupper af byer. Undtagelsen var landsbyerne syd og øst for Turebyholm – Skrosbjerg, Børsted og Kæderup – som var det område, der i 1756 forhånd havde det mest traditionelle trevangsbrug.

Tabel 1 viser den gennemsnitlige udsæd pr. gård henholdsvis 1756-57 og 1793 i de 11 udvalgte byer. I 1756-57 var der i princippet trevangsbrug overalt, og det stemmer fint med, at gårdene havde nogenlunde lige stor udsæd af rug og byg, bortset fra de meget små gårde i Sonnerup og Algestrup. Den store forskel mellem de øvrige byer ligger i havredyrkningen. Regner man med en udsæd på mellem halvanden og to tønder havre pr. tønde land, havde bønderne på Stevns lige så store arealer med havre som med rug eller byg, mens bønderne ved Karise dyrkede havre i cirka halvt så stort et areal som den egentlige rug- og bygvang. Længere vestpå var havre kun af betydning i Børsted. Havredyrkningen på Stevns og ved Karise kunne forklares med, at bønderne manglede foder på agersletten, men ifølge beskrivelsen havde bønderne på Stevns faktisk også nogle af de bedste enge til hø – sammen med bønderne i Kæderup, der næsten ikke dyrkede havre. Der er altså ikke nogen entydig negativ sammenhæng mellem havredyrkning og høressourcer. Snarere ser vi et mere intensivt landbrug i de frugtbare egne, hvor bønderne havde inddraget mere jord til ager for at dyrke foderkorn og dermed fik langt mere ud af disse arealer end ved at lade dem ligge til mager græsgang. Trevangsbrug var ikke bare trevangsbrug.

Tabel 1: Gennemsnitlig udsæd pr. gård i udvalgte landsbyer under A.G. Moltkes sjællandske godser 1756-57 og 1793

	1756					1793				
	Rug	Byg	Havre	Ærter	htk uds	Rug/hvede	Byg	Havre	Ærter	htk uds
Frøslev	5,7	7,6	12,5	1,1	20,7	9	5	12	4	24,0
Arnøje	6,0	6,2	9,1	1,3	18,1	8,5	4,5	12	4	23,0
Tåstrup	5,3	7,0	9,2	0,7	17,5	8	4	12	4	22,0

Jørslev	5,0	5,4	5,0	0,1	13,1	3	3,5	10	1	12,5
Pebringe	5,5	6,1	7,0	0,6	15,7	5,5	3	8	1	13,5
Olstrup	4,8	5,7	5,6	0,5	13,8	7	4	8	2	17,0

Skrosbjerg	4,3	5,5	1,6	0,4	11,0	4,5	6,5	4,5	0,75	14,0
Kæderup	4,2	4,8	1,8	0,1	10,0	4,5	4,5	6	1,3	13,3
Børsted	4,5	6,0	5,3	0,0	13,1	6	8	10	2	21,0

Sonnerup	2,5	3,0	2,5	0,3	7,0	3	3	10	0,5	11,5
Algestrup	3,0	4,0	3,2	0,3	9,0	5	3	7	1	12,5

I 1793 anfører beskrivelsen koppelbrug i otte af de elleve byer, og da fuldstændig ens mængder og følge af sæd for alle gårde i samme by. Det hænger sammen med, at Moltke foreskrev en bestemt driftsmåde for sine bønder, såkaldt planmæssig drift, ganske som han gjorde det for hovedgårdene i forpagtningskontrakterne.¹¹⁰ På Stevns havde landsbyerne i princippet 12 kobler (i Tåstrup endda 13), hvoraf seks skulle drives med korn, som hovedregel to med vintersæd (hvede og rug), et med byg, et med ærter og to med havre, et

skulle brakkes og fem eller seks ligge til græs. I Frøslev havde bønderne dog kun inddraget ti af tolv kobler i omdriften, og de lå så kun til græs tre år ad gangen, mens de to sidste kobler til gengæld blev brugt til permanent græs.¹¹¹ Byerne ved Karise samt Sonnerup havde derimod kun ti kobler hver. Her blev to drevet med vintersæd, et med byg, og to med havre, mens et blev brakket og fire lå til græs. Endelig havde Algestrup også ti kobler, men drev kun fire med korn.¹¹²

På Stevns havde omlægningen medført, at den samlede udsæd var vokset med 15-25%. Den traditionelle hovedafgrøde, byg, var gået tilbage, men i stedet var der kommet mere vintersæd (formentlig mest hvede) og noget mere havre, og ærter var blevet en afgrøde af virkelig betydning. Kort sagt var det Stevns-landbrug, som i store dele af 1800-tallet var berømt for sin hvede og sine ærter, allerede ved at tage form.¹¹³ Landsbyerne længst mod nordvest (Sonnerup og Algestrup) havde nærmet sig Stevns-landbruget en hel del og var kommet på niveau med landsbyerne ved Karise. Her var den samlede udsæd steget endnu mere, men ellers var byggen reduceret og havren forøget, så den nåede samme høje andel som på Stevns. At jorden var dårligere og landbruget mindre intensivt fremgår dog af, at der var langt mindre ærtesæd, og efter alt at dømme var vintersæden overvejende rug.

For landsbyerne i Karise sogn var der nok sket en omlægning, men ingen samlet forøgelse af udsæden (den tilsyneladende fremgang i Olstrup skyldes alene, at man her havde lagt fem gårde sammen til fire). Forklaringen er formentlig, at der ikke her var taget så meget ny jord under dyrkning. Hvad angår fordelingen af kornsorterne, var man dog gået i samme retning som byerne på Stevns uden at nå samme intensivitet.

Men der var også sket noget med kornbruget i de byer, hvor bønderne havde beholdt trevangsbruget. Her var der sket en særdeles markant forøgelse af den samlede udsæd, og det bestod næsten udelukkende i, at havre var kommet ind som en virkelig vigtig afgrøde. Også her var der altså sket en intensivering, som formentlig især hænger sammen med opdyrkning af overdrev. Stort set var disse byer gået fra det "rene" trevangsbrug med byg og rug, de havde haft et kvart århundrede før, til den slags trevangsbrug, der dengang havde hersket på Stevns.

Stikprøven peger på, at mere jord var taget under plov overalt på Moltkes godser, så korndyrkningens omfang kunne udvides eller i det mindste fastholdes trods en længere hvileperiode. Selve denne øgede opdyrkning kunne ske uden koppelbrug, men det betyder ikke, at koppelbruget var uden betydning. Den mest "moderne" og komplekse sammensætning af afgrøder findes kun sammen med koppelbrug, og meget peger på, at koppelbruget var en forudsætning for at øge kornavlen, hvor opdyrkningen i forvejen var høj.

Moltke hævdede, at koppelbruget også hjalp på den økonomiske tilstand på bøndergodset. I 1789 skrev han: »Beboerne i de indrettede Byer have meget og øjensynlig forbedret deres Tilstand. De vedligeholde ikke aleene men de forbedre endda deres Gaardes Bygninger ... betale deres Skatter og Landgilde rigtig og faar sielden restancer«¹¹⁴ Noget tyder dog på, at denne skildring er mere rosenrød end virkeligheden, men det er vanskeligt at opgøre. Helt frem til omkring 1790 var den østlige del af de sjællandske godser plaget af betydelige og voksende restancer.¹¹⁵ Mellem hvert fjerde og hvert femte fæsteskitte skete endnu i 1770'erne og 1780'erne ved, at fæsteren blev dømt fra gården, og mindre end halvdelen af de nye fæstere betalte indfæstning, mens omvendt mange måtte have hjælp fra godset til at komme i gang. Ganske vist repræsenterer disse miserable tal en forbedring i forhold til 1750-70, og de er også en smule bedre end på en række andre sjællandske goder, men ikke desto mindre vidner de om, at mange bønders økonomi stadig var sølle.¹¹⁶ På den anden side skete reformerne sent netop på godskompleksets østlige del.¹¹⁷ Da reformerne var fuldt gennemført i 1790'erne, blev tingene markant bedre, men da var konjunkturerne omvendt også i dramatisk fremgang, så det er svært at måle effekten af koppelbruget.

Moltkes ”landboreformer”

Moltkes reformer eller omlægninger var et vigtigt led i den store omdannelse af det danske landbosamfund og dermed hele landet i anden halvdel af det 18. århundrede. Hans vigtigste initiativer har alle klare fællestræk. Målet med dem var at øge landbrugsproduktionen og midlet var på den ene side at bringe mere jord under plov og ind i omdriften, på den anden side at ændre denne omdrift, så man især fik en længere hvileperiode og en bedre udnyttelse af græsset. I Nordjylland og på Fyn var resultaterne nok alt i alt begrænsede, men på Sjælland var konsekvenserne markante.

Landskabet omkring Bregentved var ved Moltkes død langt tættere på det moderne, end det var, da han tiltrådte. Overdrev og andre ekstensivt afgræssede arealer forsvandt sammen med mange træer, sten og endda gravhøje. I stedet kom et landskab, der var præget af klarere skel i enhver henseende: klar forskel mellem ager, eng og skov, og langt mere lige linjer i skovbryn og levende hegn. Det landskab, der kom ud af det, var langt mere iøjnefaldende tilrettelagt af mennesker efter deres behov. Der var ikke tale om, at et naturlandskab blev fortrængt af et kulturlandskab, men om at det ene kulturlandskab fortrængte det andet, idet indgrebene dog var blevet mere bevidste og direkte synlige. Landskabet mistede helt klart mange elementer, men fik også tilført nye i form af levende hegn. Der er heller ikke tale om, at man havde ødelagt en ”hårfin balance”, som det somme tider hævdes. Agrarøkologisk set havde man snarere erstattet én ligevægt med en anden, men på et højere niveau ikke bare målt på,

hvad det afkastede for mennesket, men efter alt at dømme også i produceret biomasse pr. tønde land.¹¹⁸ I denne udvikling med dens tab og gevinster indtager Adam Gottlob Moltkes reformer en central plads.

Lige så radikalt Moltke fór frem for at omskabe det fysiske landskab, lige så konservativ var han over for det sociale. Hans reformer udspillede sig inden for det traditionelle godssystems, hoveriets, fæstevæsenets og landsbyfællesskabets verden. I hovedsagen kan jeg tilslutte mig Hans Jensens opfattelse af Moltke som teknisk moderne, men socialt konservativ. Det er i hvert fald mere sigende at bruge en sådan differentiering end bare at skelne mellem reformtilhængere og reformmodstandere, som mange oversigtsværker stadig gør.¹¹⁹ Moltke var både dybt aristokratisk-patriarkalsk og overbevist om mulighederne for teknisk-økonomisk modernisering. Han stod snarest for en slags oplyst enevælde i det små – en tro på, at økonomien kunne blive bedre og undersåtterne klogere, dydigere, flittigere og lykkeligere *inden for* en feudal orden. Så vidt kan han udmærket ses parallelt med C.D.F. Reventlow, men de praktiske konsekvenser, de drog, var meget forskellige. Moltke kan dermed også illustrere, at begrebet ”landboreformerne” dækker over en sammensat pakke af processer – og dermed adskillige dimensioner, man kunne positionere sig indenfor.

Noter

1. ”Grev Adam Gottlob Moltkes Plan for Frederik den Femtes Regering”. Original ordlyd: *”Der Ackerbau scheint mir in hiesigen Ländern noch sehr versäumt zu sein. Ich halte mich versichert, dass wenn der hiesige Boden so bearbeitet würde, wie es in anderen Ländern insbesondere aber in Holstein gebräuchlich ist, das Land aber doppelt so viel tragen würde, als es bisher hervorgebracht hat”*.
2. Hans Jensen, 1936 s. 20f, 36-40 og 48-86.
3. E.S.F. Reverdil, 1916 s. 79.
4. Indberetningen findes i Rentekammerarkivet, men også i kopi i AGM PrA, III.A.22, hvorefter den her er benyttet.
5. Hans Jensen, 1917.
6. Hans Jensen, 1936 s. 55 og 60f.
7. Philippe A. Sales, 1978 s. 26-29.
8. S.P. Jensen, 1998 s. 50-53.
9. Arne Majvang, 1960-63; samme, 1972.
10. Jeg takker Christian greve Moltke og Jacob Arild Moltke-Huitfeldt Rosenkrantz for adgang til disse arkiver.
11. Carsten Porskrog Rasmussen, 2010 s. 154-166.
12. Louis Bobé, Gustav Graae og F. Jürgensen West, 1916 s. 241-42 og 251-252.

13. Gunner Olsen, 1957 s. 321, 326, 331, 332, 337 og 339.
14. Hovedgårdshartkorn fra Louis Bobé, Gustav Graae og F. Jürgensen West, 1916 s. 241f og 252. Generelle oplysninger om hovedgårdes størrelse fra Henrik Pedersen, 1975.
15. Opgjort ud fra: BrvG, II.I.1. Heri: forklaring på forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785, sign. AgM. Oversigten rummer en systematisk gennemgang af fæstegodset, herunder angivelse af partejerforhold i landsbyer.
16. GlG, B.II.a., Jordebog over Glorup og Anhof 1763; Jordebog over Ryegaard 1765; Jordebog over Glorup, Anhof og Ryegaard 1776; GlG, B.I.b, div. adkomstdokumenter 1764-1779.
17. BrvG, XII.h.1. Heri: jordebog. Areal og opdykningsgrad beregnet ud fra Trap, bd. 14 og Henrik Pedersen, 1975 s. 312-314 og 324-325.
18. Beregnet ud fra oplysninger om agerareal 1683 i Henrik Pedersen, 1975.
19. Sammenlign for eksempel Adam Tybjærg Schacke, 2007 s. 226-230 og 348f.
20. Philippe A. Sales, 1978 s. 70 og 82 (indfæstning og landgilden i korn). Omregnet ud fra samtidige kapitelstakster.
21. GlG, B.I.b. Heri: "Oplysninger Glorup, Anhof og Ryegaard vedkommende", 1767 (transkriberet og udgivet på <http://www.nyborgbibliotek.dk/lokalweb/nbNyborgLokalarkiv/nyeorbeksider/godsarkivalierglorup.htm>).
22. BrvG, XII.G.1-19.
23. Philippe A. Sales, 1978 s. 69-74 og 78-88.
24. "Grev Adam Gottlob Moltkes Plan", s. 55. Oprindelig ordlyd: "*dass die gleichsam in der Wildniss hier liegende so gennante Overdrifte angebaut und urbar gemacht würden*".
25. Alexander Rasmussen, 1921 s. 21f; P-M. Rørsig, 1925-27 s. 537-555.
26. BrvG, XII, F.11, 1763-64.
27. Alexander Rasmussen, 1917.
28. AGM PrA, III.A.22
29. Hans Jensen, 1936 s. 37-40.
30. AGM PrA, III.A.22; BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785 (dækker både overdrev og adskillelse af enkelte landsbyers jorder). BrvG, kortsamling, C.58, kort over inddelingen af Det brændte Overdrev.
31. AGM PrA, III.A.22, bilag til indberetning 1776.
32. AGM PrA, III.A.22, bilag til indberetning 1776.
33. Arne Majvang, 1960-63 II s. 178-184.
34. AGM PrA, III.A.22.
35. Arne Majvang, 1960-63 II s. 184f og 193f. Citater gengivet herfra, hvor retskrivning er moderniseret.

36. Arne Majvang, 1960-63 II s. 194f.
37. "Grev Adam Gottlob Moltkes Plan", s. 54f. *"wie es in anderen Ländern insbesondere aber in Holstein gebräuchlich ist"*.
38. Carsten Porskrog Rasmussen, 2010.
39. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003, bd. 1 s. 447-502.
40. *Niendorf*: AGM PrA, II.B.f.1. Heri: blandt andet overslag over indtægter og udgifter 1749-54, regnskaber 1760-61, forpagtningskontrakt 1755. beskrivelse af godset 9.10.1759. *Noer*: AGM PrA, II.B.h.2. Heri: beskrivelse af godset ved forvalter Bay, 1764; II.B.h.5. Heri: trykt beskrivelse, *"Beschreibung und generaler Anschlag..."*, samt regnskaber 1768-69 og 1770-72.
41. *Noer*: AGM PrA, II.B.h.1. Heri: sager om køb af godset samt brev vedr. forpagtning 16.1.1765; *Glorup*: GlG, B.I.b. Heri: "Oplysninger Glorup, Anhof og Ryegaard wedkommende", 1767.
42. AGM PrA, II.B.f.1. Heri: regnskaber 1749-54.
43. AGM PrA, II.B.h.2. Heri: beskrivelse af forvalter Bay 1764.
44. AGM PrA, II.B.h.2. Heri: notat af 29.5.1764, "Über die holsteinische Oeconomie..."
45. AGM PrA, II.B.h.5. Heri: trykt beskrivelse af Noer, *"Beschreibung und generaler Anschlag ..."*.
46. S.P. Jensen, 1987 s. 122f; Arne Hentze, 1974 s. 61f.
47. Arne Majvang, 1972 s. 122-126.
48. AGM PrA, III.A.22.
49. Arne Majvang, 1960-63 II s. 197-199.
50. Arne Majvang, 1972 s. 126f.
51. S.P. Jensen, 1998 s. 50.
52. S.P. Jensen, 1998 s. 52.
53. GlG, B.I.b. "Beskriwelse og Owerlewerings Forretning ower Howed Gaardene Glorup og Anhof", sign. Roosen 1764, udgivet <http://www.nyborgbibliotek.dk/orbeklokalkarkiv/godser/beskriv.pdf>.
54. GlG, B.III. Kopibog 1769-70. Blandt andre indførsler: 19.8.69, 3.10.69, 24.20.69 og 25.11.69.
55. GlG, B.III. Kopibog 1770-75, 12.12.1772.
56. GlG, B.III. Kopibog 1770-75, 22.2.1774.
57. GlG, B.IX.B. Forpagtninger, 1774.
58. GlG, B.IX.a. Heri: overslag over udgifter ved omlægningen 1775-76.
59. GlG, B.III. Kopibog 1775-77, 11.11.1775,
60. GlG, B.IX.B. Forpagtninger, 1774.
61. GlG, B.III. Kopibog 1775-77, 3.8.1776 og 5.8.1776.
62. Majvang, 1960-63 II s. 197f.

63. AGM PrA, III.A.22.
64. GlG, B.IX.B. Forpagtninger, 1774, Rygaard.
65. AGM PrA, III.A.22.
66. AGM PrA, III.A.22.
67. Den angivelige omdrift var to års vintersæd, et års byg, og to års havre, og de angivne udsædsmængder er stort set i forholdet 2:1:3, dog med mindre variationer.
68. Henrik Pedersen, 1975 s. 24 og 49f. Godt 200 tønder land angivet som "under Juellinge" var kun delvis inddraget og fungerede i et vist omfang stadig som bondeby.
69. BrvG, III.Æ.1. Hoveriforeninger for alle seks hovedgårde, 1792-95.
70. Arne Majvang, 1960-63 II s. 192, 196, 200 og 204.
71. GlG, B.III. Kopibog 1775-77, 9.9.1775 og 14.9.1775.
72. AGM PrA, III.A.19.
73. *Statistiske Meddelelser*, 4. rk. bd. 15, s. 60f. Sammenligningen er mest usikker for Sjælland, da ikke alle gårde havde samme skæringsår. Der er i valget af femår taget udgangspunkt i Turebyholm, hvor der blev indgået kontrakter 1758 og 1789. Væksten i forpagtningssum var 85%, hvilket med fradrag af kornprisstigning giver en reel vækst på 40%.
74. AGM PrA, III.A.22.
75. S.P. Jensen, 1998 s. 52.
76. *Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*, s. 95 og 115.
77. GlG, B.I.b. "Beskrivelse og Owerlewerings Forretning over Howed Gaardene Glorup og Anhof", udgivet <http://www.nyborgbibliotek.dk/orbeklokalar-kiv/godser/beskriv.pdf>.
78. L.Th. Fogtmann, 1910 s. 116 og 122.
79. S.P. Jensen, 1998 s. 49-51.
80. AGM PrA, II.B.i.5,3 (pk. 106), div. forslag til forbedringer, november 1771.
81. Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky, 1988 s. 337-341; Jens Skriver, 2002 s. 44f.
82. AGM PrA, III.A.22.
83. Arne Majvang, 1972 s. 126; Arne Majvang, 1960-63 II s. 198.
84. Arne Majvang, 1972 s. 130f; Arne Majvang, 1960-63 II s. 248. Citat gengivet herfra i moderniseret retskrivning.
85. Arne Majvang, 1960-63 II s. 248-250.
86. Arne Majvang, 1972 s. 131.
87. S.P. Jensen, 1998 s. 53f.
88. AGM PrA, II.B.d.5. Reglement 1767.
89. BrvG, III.Æ.1, hoveriforeninger for alle seks hovedgårde, 1792-95.

90. Jens Skrivers, 2002 s. 241-244. Her også kort præsentation af øvrige forskeres resultater.
91. AGM PrA, III.A.22.
92. BrvG, XII.E.2. Kopibog over A.G. Moltkes skrivelser til forvalter Roosen, 1763-67, 9.11.1763.
93. AGM PrA, III.A.22.
94. Arne Majvang, 1960-63 II s. 197.
95. BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785. Heri beskrivelse af omlægningen i Hadstrup; AGM PrA, III.A.22. Indberetning til arveprinsen.
96. Arne Majvang, 1960-63, I s. 126f.
97. *Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*, s. 112-114. Her citeret som det er gengivet i denne kildeudgave.
98. AGM PrA, III.A.22.
99. BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785. Trods kildens titel dækker den omlægninger til og med 1784. Heri beskrivelse af omlægningen i Frøslev.
100. BrvG, II.I.1. Heri: læg om "Haslev Byes Udskiftning de anno 1790"; *ibid.*, "Forklaring om de Forandringer som i Aaret 1790 er foretagne".
101. BrvG, I.d.1-2. Beskrivelsesforretning over grevskabets bøndergods I-II, 1793.
102. *Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*, s. 114.
103. AGM PrA, III.A.22.
104. Arne Hentze, 1974 s. 73f.
105. Poul Nissen, 1959 s. 165f.
106. Arne Hentze, 1974 s. 70-75.
107. Gregers Begtrup, 1807 s. 233-235.
108. BrvG, I.C.1. Beskrivelsesforretning over Turebyholm, Juellinge, Tryggelælde og Alslev Bøndergods, 1756-57.
109. BrvG, I.D.1-2. Beskrivelsesforretning over grevskabets bøndergods I-II, 1793.
110. Hentze, 1974 s. 90f og 117.
111. Også omtalt i Arne Hentze, 1974 s. 73. Hentze omtaler dog kun fem kornår, hvilket er i modstrid med beskrivelsen.
112. BrvG, I.d.1-2. Beskrivelsesforretning over grevskabets bøndergods, I-II, 1793.
113. S.P. Jensen, 2007 s. 186f og 191-95.
114. AGM PrA, III.A.22.

115. Philippe A. Sales, 1978 s. 78-82.
116. Philippe A. Sales, 1978 s. 52-55 og 69-71.
117. BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785; AGM PrA, III.A.22. Indberetning til arveprinsen.
118. S.P. Jensen, 2007 s. 125-152.
119. Se for eksempel Ole Feldbæk, 1990 s. 255-266.

Litteratur

- Gregers Begtrup: "Beskrivelse over grevskabet Lindenborg". *Oeconomiske Annaler*, bd. 9, 1807, s. 233-235.
- Louis Bobé, Gustav Graae og F. Jürgensen West: *Danske Len*. København 1916.
- Beschreibung und generaler Anschlag des in dem Herzogtum Schleswig im sogenannten Dänischen Wohlde belegenen Adelichen Guthes Noer und des dazu gehörigen Adelichen Guthes Grünwald* [1763].
- Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*. Udg. af Jens Holmgaard.
- Ole Feldbæk: *Den lange fred. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*. København 1990.
- L.Th. Fogtmann: "Uddrag af Dronninglund godsarkiv". *Vendsyssel, folk og land*, 1910, s. 73-132.
- Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky: *Det danske landbrugs historie 1536-1810*. Odense 1988.
- "Grev Adam Gottlob Moltkes Plan for Frederik den Femtes Regering". *Historisk Tidsskrift*, 4.rk. bd. 4, 1873-74, udg. af G. Hille, s. 43-64.
- Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. København/Auning 2006.
- Arne Hentze: "Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840". *Bol og By*, bd. 8, 1974, s. 58-133.
- Hans Jensen: "A.G. Moltkes Forbedring af Agerdyrkningen paa Bregentved". *Aarbog for Historisk Samfund for Sorø Amt*, bd. 6, 1917, s. 95-109.
- Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1759-1919*, bd. 1. København 1936.
- S.P. Jensen: "Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1987:2, s. 82-136.
- S.P. Jensen: "Kobbelbrug, kløver og kulturjord". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1998:1, s. 36-59.
- S.P. Jensen: "Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914". S.P. Jensen: *Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugs udvikling fra 1682 til 1914*. Auning 2007, s. 175-214.

- S.P. Jensen: "Væksten i dansk landbrug fra 1760 til 1860". S.P. Jensen:
Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugs udvikling fra 1682 til 1914, Auning 2007, s. 125-152.
- Arne Majvang: *Dalby og Tureby sognes historie. I-III*. Ringsted/Køge 1960-63.
- Arne Majvang: *Haslevs historie. II. Bregentved*, Haslev 1972.
- Poul Nissen: "Udskiftningen i Fyns Stift". *Fynske Årbøger*, 1959, s. 121-170.
- Gunner Olsen: *Hovedgård og bondegård*. 1957, reprotryk København 1975.
- Henrik Pedersen: *De danske landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel*. 1928, reprotryk København 1975.
- Carsten Porskrog Rasmussen: "Godsejer og reformator". Knud J.V. Jespersen m.fl.: *Moltke. Rigets mægtigste mand*, København 2010, s. 150-210.
- Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, bd. 1-2. Aabenraa 2003.
- Alexander Rasmussen: "Kulturbilleder fra Dronninglund Gods". *Vendsysselske Aarbøger*, 1921, s. 1-35.
- Alexander Rasmussen: "Vildmosegårds grundlæggelse". *Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1917, s. 409-473.
- E. S. F. Reverdil: *Struensee og det danske hof*, med indledning og anmærkninger af Louis Bobé, København 1916.
- P.M. Rørsig: "Fra Alhedens første kolonisation". *Historie / Jyske Samlinger*, 4. rk. bd. 5, 1925-27, s. 537-555.
- Philippe A. Sales: *A.G. Moltkes agrartechniske reformer samt træk af fæsteforhold på Juellinge, Tryggevælde og Alslev godser i anden halvdel af 1700-tallet*. Utrykt speciale Københavns Universitet 1978.
- Adam Tybjerg Schacke: *Gods, gårde og kulturlandskab*. Auning 2007.
- Jens Skrifer: *Den værste straf? – hoveri i praksis*, Kerteminde 2002.
- Statistiske Meddelelser*, 4. rk. Bd. 15, 1904.
- J.P. Trap: *Danmark*, 5. udg. 1958-70. www.nyborgbibliotek.dk/lokalweb/nbNyborgLokalarkiv/nyeorbeksider/godsarkivalierglorup.htm

Utrykte Kilder

Bregentved, A.G. Moltkes privatarkiv (forkortet: AGM PrA)

- II.B.d.5. Grevskabet Bregentved (adkomstdokumenter mv.).
- II.B.f. Sager vedr. godset Niendorf.
- II.B.h.1-5. Sager vedr. Noer og Grönwohld (heri Völckers' notat).
- II.B.i.5. Familieanliggender, sønnen Caspar (om gæld, overdragelse af Dronninglund, mv.).
- III.A.19. Notat om udvikling i godsernes afkast efter reformerne.
- III.A.22. Indberetning til Arveprinsen m. bilag.

Bregentved, Bregentved godsarkiv (forkortet BrvG)

I.C.1. Beskrivelsesforretning over Turebyholm, Juellinge, Tryggevælde og Alslev Bøndergods 1756-57.

I.d.1-2. Beskrivelse af Bregentved gods 1793.

II.I.1. Magelægs- og udskiftningsdokumenter mm., Haslev S: Haslev by; Freerslev S: Freerslev by, 1734-1855.

III.Æ.1. Hoveriforeninger.

XII.E.2. Kopibog over A.G. Moltkes skrivelser til forvalter Roosen, 1763-67.

XII, f 4-11. Korrespondance ang. Dronninglund, Dronninggård og Hals Ladegård.

XII.G.1-19. Dronninglund, Dronninggaard og Hals Ladegaards godsregnskaber 1753-72.

Glorup, Glorup godsarkiv (forkortet GlG)

B.I.b. div. Adkomstdokumenter, beskrivelser mv. 1764-1779.

B.II.a. Jordebøger mv.

B.III. Kopibøger 1769-77.

B.IX.a. Diverse om hovedgårdene. Heri overslag over udgifter ved omlægningen 1775-76.

B.IX.B. Forpagtninger, 1774.

Summary

In the early phases of the so-called great agrarian reforms in Denmark in the second half of the 18th century, Count Adam Gottlob Moltke was a key figure. His earliest reform initiatives aimed at reclamation of untilled land. In Jutland, he tried to bring heath and moorland under the plough, but with very little success. On his estate of Bregentved, he separated a number of commons among villages that had hitherto shared them.

However, his most decisive initiative in the field of agriculture was the introduction of the so-called Schleswig-Holstein *koppelbrug* (from German *Koppelwirtschaft*) in Denmark. *Koppelbrug* was a rotation system that had been developed on manors in Schleswig-Holstein in the late 17th century. It involved clearing fields of trees, bushes and stones, draining wet spots, and the division of the arable fields into some 10-13 regular plots (*kobler*), separated by hedges and ditches. The land was then used in rotation, typically five years of successive grain growing, a similar number of years of continuous fallow, and then mostly one year of repeated ploughing before sowing again. Moltke began to implement the system on his newly established demesne farm of Sofiendal in 1761. In the course of the next 15 years he spread it to all his demesnes in Zealand and Funen.

The clearing and draining of fields and the creation of ditches and hedges was extensive, costly work. Nonetheless, the reforms were a success. The total arable acreage of the demesnes grew, and in spite of longer fallow periods the total areas sown with grain increased too. The system also produced better grazing and permitted a rise in livestock, and ecological balance was thus retained, but at a higher balance point. The income from the lease of the demesnes increased 30-40% more than grain prices.

From 1766 Moltke also started introducing *kobbelbrug* in the peasant villages of the Bregentved estates, though much more slowly and cautiously than on his demesnes. This was not done, however, as individual enclosure of the fields of each farm, but as collective enclosure for the whole village or a group of farms where each farm held one or two strips in each of the enclosed *kobler*. The system retained some of the advantages of the open-field system: a more even distribution of good and bad soils, cheaper fence costs, and the grazing rights for cottagers.

Kobbelbrug as a rotational system survived in Denmark for a good deal of the 19th century. The collective village *kobbelbrug* was a more short-lived compromise that was soon surpassed by individual enclosure. Nonetheless, Moltke's reforms can be seen as an initial but decisive step towards the creation of more productive agriculture and a "modern" cultural landscape with much clearer differentiation among fields, meadows, and forests than before. In social matters, though, he was conservative. His modernizations occurred within the framework of traditional tenancy, labour service, and a kind of open field villages.

Forfatter

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Dr.phil. Adjunkt/ lektor ved Institut for grænseregionsforskning 1987-95. Adjunkt/lektor i Nyere tids historie ved Aarhus Universitet siden 1995. Siden 2009 formand for Landbohistorisk Selskab. Har i mange år arbejdet med godsernes historie i Slesvig-Holsten og Danmark og har bl.a. skrevet *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2003 (disputats) og bidraget "Gård og gods" til firebindsværket *Herregården*, 2004, samt talrige artikler på dansk, engelsk og tysk om emnet. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.